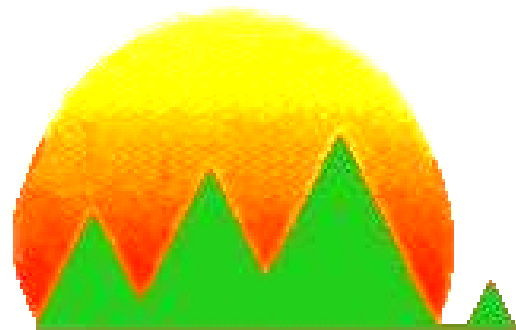

**WUJ RECH CH'OB'ONIK PWI' TAQ LE
JASTAQ KK'ULMATAJ PA TAQ WE
QATINIMIT XUQUJE' PA TAQ LE
QAKOMON**

**KECH AJ UROX JUNAB' RECH
UKAB' ETA'MANIK**

Movimiento Tzuk Kim-Pop

**K'YAQB'AL CHOLCHI' IXKANUL
JUN PA LE WOKOJ TZUK KIM POP**

3ra. Calle 15-25 zona 2, Chwimiq'ina', Iximulew
Telefax (502) 77661057
E-mail plmsc@gmail.com

AJCHAKIB'

K'amal B'e:

Obispo Rosales Yax

Tz'ib'anel:

Imelda Soledad Tax Yax

Ajilanel:

Santos María López Cua

Ilol eta'manik:

José Viviano Batz Tzoc

Timoteo Daniel Rosales Púac

Angel Basilio Zapeta Tacám

Etzukulab' xuquje' ilol junam wachil:

Consuelo Juarez Pú

Nicolasa Angélica Puac Pech

Ilol Wokonik:

Lilian Angélica Juarez Batz

**RI QAS XE'CHAKUN CHE WE
UWOKIK WE WUJ RI'**

K'amal b'e:

Obispo Rosales Yax

Tz'ib'anel rech we wuj:

Timoteo Daniel Rosales Puác

Solinel Rech we wuj:

Obispo Rosales Yax

WUJ XE'SOLIXIK CHECH LE UWOKIK WE WUJ

JEQB'AL CHAK.....	5
1 KIK'OLIB'AL RI E MAYIB'.....	6
Ri kik'olib'al ri e mayib' are taq maja ke'b'u'l ri españoles.....	6
Ri kik'olib'al ri e mayib' chech taq we q'ij kamik ri'.....	7
2 RI KITIKITAJIK XUQUJE' RI KIK'ASLEMAL RI E MAYIB'.....	9
Are taq maja' kkib'an ri je'la tasq jastaq	9
Are taq xkib'an ri je'la taq jastaq.....	11
Are taq xk'is ri utza'm ri je'la taq jastaq.....	13
3 RI WOKONIK CHIKIXO'L RI E MAYIB'.....	16
Wokoj rech tinimit	16
Wokoj rech k'amal b'e	18
Wokoj rech q'ijinik	19
Wokoj rech lilik pwaq	20
Le wokonik kya'taj chiqaxo'l le ujmayib' kamik.....	20
Ri e jalajoj taq wokaj ke'riqitaj pa taq le e komon ri kkilij ri jastaq rech ri komon..	28
4 LE Q'IJINIK XUQUJE' LE KOJB'AL.....	29
Le q'ijinik.....	29
Le kojb'al.....	29
Ri tyoxinik ri kkib'an ri e mayib'.....	30
Ri tyoxinik ri kkib'an ri ewinaq kkiq'ijilaj ri Ajaw, (Dios).....	31
Tyoxinik ri kb'anna kamik kech ri e mayib' xuquje' kech ri ewinaq ri kkiq'ijilaj ri Ajaw are ne' ri Jesus.....	31
Jun ch'ob'onik chirij le jalajoj taq ub'anik q'ijinik xuquje' tyoxinik ruk' ub'anik k'axk'olal.....	35
Le jalajoj taq chomanik kya'tajik pwi' taq le jalajoj taq q'ijinik xuquje' tyoxinik...	40
5 RI UCHAKUXIK RI UWACH ULEW KUMAL E MAYIB'.....	40
Ri tiko'nijik xuquje' uchakuxik le uwach ulew kumal ri e mayib'.....	40
Ri tiko'nijik xuquje' uchakuxik le uwach ulew kumal le e mayib' kamik.....	41
Jalajoj taq uchakuxik ri uwach ulew.....	43
Le upatan xuquje' le ktob'an wi chech le winaq chech le ub'aqilaj la jalajoj taq uwach tiko'n.....	44

6 RI UKOJIK RI JASTAQ KE'RIQITAJ CHOCH WE UWACH ULEW KUMAL	
RI E MAYIB'	46
K'olib'al kech ri e mayib' che ri kriqitajna kamik.....	47
7 RI UB'ANIK Q'ATOJ TZIJ KUMAL RI E MAYIB'	55
Ri ub'anik ri q'atoj tzij mayab'.....	57
Ri e k'amal taq b'e ri ke'b'anow ri q'atoj tzij.....	58
Ri rajawaxik kb'anik are taq kb'an rilik jun ch'o'j.....	59
Wuj xe'solixik chech le uwokik le wuj	61

JEQB'AL CHAK

Pa we qatinimit Iximulew sib'alaj k'i ri utza taq jastaq xuquje' sib'alaj k'i man utz taj, ri ktajin kya'tajik. Qilampe' chech taq we q'ij kamik ktajin ksachkanoq ri utz taq no'jib'al xuquje' jastaq che ri e qati't qamam kiya'om kanoq chqech, we kqilo, maj chi ri utzilal pa taq ri qakomon, maj chi ri moch'och'enik xuquje' maj chi ri uchajixik ronojel ri jastaq ri kriqitaj choch we uwach ulew, maj chi ri jun utzalaj chomanik che ri kuya ub'ixik chi le jastaq kriqitaj choch we uwach ulew are' yo'winaq ri qak'aslemal.

We qas kqasolij k'u rij ri kik'aslemal ri e qati't qamam sib'alaj nim ri ub'anik xuquje' ronpjel ri jastaq ri xkib'ano k'o ri ub'anik man xaq taj xul aq'an pa kilom xkib'ano, xa ne are k'o usuk'um.

Rumal k'uwa' we wokoj K'yaqb'al Cholchi' Ixkanul Kuya' apan we jun wuj ri' che ri sib'alaj nim ub'anik rumasl che ri are kriqitaj chupam jas ri kik'aslemal ri e winaq, najtir ojer, jas kkib'ano chech utyoxixik ri jastaq, rumal che ri kamik k'i mul kya'tajik che ri e qinaq man utz taj kkil ri jun ajq'ij ri kub'an chech utyoxixik ri jastaq man qasta k'yaqal chikiwach jas k'u qas ub'ella'l wa' ri kkib'ano ri e mayib' kamik, ri kik'aslemal, jas kkib'an chech ri uchajixik xuquje' jas kkib'ano rech man ksachta uwach, k'ate k'u ri' kb'an jun ch'ob'onik pwi' ri kik'aslemal ri e qati't qamam ruk' we qak'aslemal uj kamik, jastaq ri jastaq ri ek'oxom rib' kamik, jas k'u ri k'axk'olal ktajin kuk'am loq chqech kamik ri uk'exb'alil ri no'jib'al xuquje' jastaq ri ktajin kya'taj kamik xuquje kuya ub'ixik chupam chi rajawaxik k'ut ri kqab'an ri utz taq jastaq ri xkib'an ri e qati't qamam.

Kqachomaj k'ut chi wa' we keb' oxib' jastaq ri ktzijox pa wa' we jun wuj ri' k'otab'ane kupatanij rech kb'an ri utzilal pa taq ri qakomon jacha' ri kkib'an ri e qati't qamam rech raq jeri' man kqasik'ij taj ri jalajoj taq k'axk'olil pa ri qawi', rajawaxik k'ut ri uja kamik kqesaj qano'jib'al chikech ri e najir taq mayib' rech ri uj kamik kqachakuj xaq k'ujeri' man kk'ista ri jastaq chqawach ri e yo'wiaq ri qak'aslemal xuquje' rech k'o ri utzilal pa taq ri qalajoj taq komon.

1 KIK'OLIB'AL RI E MAYIB'

RI KIK'OLIB'AL RI E MAYIB' ARE TAQ MAJA KE'B'U'L RI ESPAÑOLIB'.

Ri e mayib' xe'k'oji'k pa le jun nima laj k'olib'al, pa le uxukut uwach ulew rech México, pa taq le nima'q taq tinimit rech Campeche, Chiapas, Quintana Roo, Tabasco, Yucatán, xuquje' pa taq le nima'q taq tinimit rech América Central recha Belice, Iximulew pa le tinimit rech Petén, Honduras xuquje' El Salvador, che ri kb'ix Meso América chech, xe'k'oji' Wuqq'o' lajk'al junab' (3,000 años).

Pa le nimalaj tinimit rech Belice.

Kriqitaj pa le uxukut kaj rech México, ri e mayib' pa wa' we jun nima tinimit ri', xe'k'oji' jun "siglo", ciri' k'ut xe'riqitaj jupuq chikech ri e qawinaqil ri e mayib'.

Pa we qamaq' Iximulew.

Xuquje' kriqitaj pa uxkut kaj rech México, pa le tinimit rech Petén chila' xe'k'oji' wi ri e mayib', che ri kamik kb'ix tikal chech, che ri nab'e kb'ix Tayasal cehch, pa le tinimit rech Reralhulew ri kb'ix tak'alik chech, pa le tinimit ub'inam Iximche xuquje' pa Saq Ulew.

Pa le nimalaj tinimit rech Honduras.

Pa le tinimit kb'ix Copán chech chila' xe'k'oji' wi ri e mayib'.

Pa le nimalaj tinimit rech El Salvador.

Pa wa' we jun nimalaj tinimit ri' are xe'k'oji' ri e mayib' che ri kb'ixik chi are jun nitz'a laj tinimit xkib'ano, che ri ketan 21,000 km², wa' we tinimit ri' kumal ri e mayib' xkib'ij Cuzcatlán chech, che ria are kub'ij uwach ulew rech je'lataq jastaq.

Pa le nimalaj tinimit rech México

Pa le nima tinimit rech Yucatán pa wa' we tinimit ri' chiri' xe'k'oji' wi e mayib' ri nima'q taq kib'anik, xuquje' pa taq we nika'j taq tinimit chik ri' Chichén Itzá, Uxmal xuquje' Celestún. Pa le nima tinimit rech Campeche, le ub'i' le kik'olib'al ri e mayib'

are Calakmul. Pa le nima tinimit rech Quintana Roo, pa Tulum, Cobá xuquje' Cozumel xe'k'oji' le e mayib'. Pa le tinimit rech Chiapas xuquje' pa le nima tinimit rech Tabasco, chiri' k'ut pa wa' we jun taq tinimit ri' xe'k'oji' ri eqati't qamam mayib' najtir ojer.

Pa taq wa' we nima'q taq tinimit ri' ri e mayib' xe'k'ojik pa taq ri "siglo III" xuquje' XV.

RI KIK'OLIB'AL RI E MAYIB' CHECH TAQ WE Q'IJ KAMIK RI'.

Pa le nima tinimit rech México kamik ek'o ri eqawinaqil mayib' pa taq le tinimit che ri kqaya uk'utik.

Pa rech yuctán.

Itzá: wa' we ub'i' ewe jun k'olib'al ri' are xkojik chech un'ataxik ri Itzamná.

Xiú: ke'riqitaj pa uxukut kaj rech Campeche, rech Yucatán xuquje' pa releb'al q'ij rech Quintana Roo.

Cocom: xe'k'oji' pa uxukut kaj, rech Quintana Roo xuquje' rech Yucatán.

Putún: xe'pe pa Campeche.

Pa Chiapas xuquje Tabasco.

Chontal: xe'k'oji' xuquje' ek'o kamik ri e mayib'.

Zoque: ek'o pa Chontalpa xuquje' pa uxukut kaj rech Chiapas.

Tzotzil xuquje' Tzeltal: ek'o pa uk'u'x xuquje' pa releb'al q'ij rech Chiapas.

Tojolab'al: ek'o pa taq le k'iche'laj xuque' pa taq nima'ta taq ulew jawje' tikom wi ri ajij rech Chiapas.

Lacandón: xuquje' ek'jo pa uk'u'x xuquje' releb'al q'j rech Chiapas.

Pa we amaq' Iximulew.

Ki'che': are lo jun komon che ri ek'i winaq ke'riqitajik, kamik ker'qitaj pa taq le tinimit rech Tz'oloja' (Sololá), Xelaju' (Quetzaltenango), El Q'umarkaj (Quiché) xuquje' Totoncapán, ri kik'olib'al nim ub'antajik najtir ojer are ri q'umaekaj.

Q'eqchi': are' ke'riqitaj kamik pa Alta Verapaz, Izabal xuquje' pa uxukut uwach ulew rech Peten.

Mam: are ke'riqitaj pa taq le tinimit rech Saq Ulew (Huehuetenango), Xe'chamam (San Marcos) xuquje' Xelaju' (Quetzaltenango), najtir ojer ri nimalaj kitinimit are ri Zaculeu.

Kakchiquel: ke'riqitaj pa taq le tinimit rech Panq'an (Sacatepéquez) xuquje' B'oko' (Chimaltenango). Ri kinima tinimit najtir ojer are ri Iximche.

Q'anjob'al: are ke'riqitaj pa taq le tinimit rech Xe'chamam (San Marcos) xuquje' Saq Ulew (Huehuetenango).

Poqomchi': che ri ke'riqitaj pa taq le tinimit rech Tz'alamja' (Baja Verapza) xuquje' El Progreso.

Ixil: ke'riqitaj pa taq le tinimit rech Saq Ulew (Huehuetenango), El Q'umarkaj (Quiché) xuquje' Alta Verapaz.

Tz'utujil: ke'riqitaj pa le uxukut uwach ulew rech Tz'oloja' (Sololá) xuquje' pa uxukut kaj rech Q'akojkej (Suchitepéquez), ke'riqitaj chuchi' taq le ja' chemelik lago rech Atitlán, le tinimit rech Santiago Atitlán, San Pedro la Laguna, San Lucas Tolimán, San Juan la Laguna y Santa María Visitación, xuquje' le tinimit rech Chicacao, najtir ojer ri kitinimit xub'ina'j Chutinamit che ri kub'ij pa le Popol Wujl chi are Ajtziquinahay.

Popti': ke'riqitaj pa taq le nima'q taq tinimit rech Xe'chamam (San Marcos) xuquje' Saq Ulew (Huehuetenango).

Chuj: che ri ke'riqitaj pa le tinimit rech Saq Ulew (Huehuetenango).

Poqomam: ke'riqitaj pa taq le nima'q taq tinimit rech Chiquimula, xuquje' Jutiapa, najtir ojer ri kinimalaj kitinimit are xub'ina'j Mixco Viejo.

Pa le nima tinimit rech Belice:

Ke'riqitaj lo ri eqawinaqil ri e Q'eqchi' xuquje' Mopán.

Pa le nima tinimit rech Honduras:

Ke'riqitaj ri eqawinaqil ri e Chortí.

Pa le nima tinimit rech El Salvador:

Ke'riqitak ri eqawinaqil ri e Chortí, che ri ke'riqitaj pa uxukut kaj rech le nima' Lempa, che ri kamik ub'ina'm chik Santa Ana xuquje' Chalatenango.

Le e Poqomam, ke'riqitaj pa taq le tinimit rech Santa Ana xuquje' Ahuachapán, najtir ojer ri kinima tinimit xub'ina'j nab'e Chalchuapa k'ate k'u ri' xub'ina'j Atiquizaya.

2RI KITIKITAJIK XUQUJE' RI KIK'ASLEMAL RI E MAYIB'

ARE TAQ MAJA' KKIB'AN RI JE'LATA JASTAQ

Che we ri' xuquje' are lo kb'ix chech jun ch'aqa'p che ri k'aslemal rech tikoq q'ayes, xa lo kamik sib'alaj ech'u'jarinaq ri e winaq, chech ri ub'ixik jas junab' lo xmajtaj loq xuquje' jas junab' xk'iy utz'am wa' we ri', kamik k'ut che ri are lo qas tzij rech kub'ij chi xmajtaj loq pa ri junab' kaq'o' lajk'al (en el año 1,000) are taq maja' kk'o'ji' ri Jesús, xk'is k'u utza'm pa ri junab' waqlajk'al are taq k'olinaq chi ri Jesús, (año 320 d.C.) chiri' lo xk'iy loq ri ch'ab'al maya, chiri' xkimajij ub'anik nima't taq tinimit.

Uwachib'al le b'alam, pa le Kaye'b'al, chi 600 are taq maja' kk'iji' ri Jesus.

Kb'ix lo chi xb'an jun ch'ob'onik pwi' ri jastaq b'anatal chech ulew, che ri e qati't qamam xkib'ano, ri e qati't qamam xe'k'o'ji' pa releb'al q'ij rech Oaxaca k'a ko'pan pa El Salvador, che ri xkib'i'na'j Mixe, Zoques, Popolucas xuquje' ri e mayib', che ri pa ri junab' oxq'o' are taq k'olinaq chi ri Jesus (año 1,200 d.C.) xe'q'ax pa uxukut

México jawje' kriqitaj le plo le ub'ina'm golfo, chila' k'ut xtitaj le wokaj rech Olmeca.

Jun ch'ob'onik chik kub'ij chi ri ewinaq rech Olmeca xe'q'ax pa Petén, che chila' xkiyuja'j wikib' kuk' ri e protomayas. Kub'ij pa le Chilam B'alam rech Chumayel chi wa' we e Olmecas are xe'b'el'loq kuk' ri qas e mayib', chi are taq xchapple'taj uwokik nima'q taq ja' pa le Cuenca del mirador jacha'ne le nakb'e, pa le el mirador Cival, che ri are lo ojer taq chak xuquje' sib'alaj je'lataq chak kech ri e mayib'. Wa' we nima'q taq tinimit ri' sib'alaj je'l chik kriqitajik are taq ri e mayib' sib'alaj nim xi'lwi ruk' ri je'lataq jastaq xkib'ano xuquje' xtitaj loq jun k'otoj chi'aj che ri we ri e mayib' xuquje' ri e Olmeca xe'nimarik pa kituke'lal wi.

K'ate k'u ri' pataq le junab' are taq xik'ow le e junab' jawje' xya wi kiq'ij ri e mayib' rumal ri kichak ek'o lo jun wikaj chikech ri ek'o Petén xe'q'ax pa Yucatán, nik'aj chik xe'kanaj chila', chila' k'ut xtitaj loq ri jalajoj taq wokaj mayas pa Yucatán jacha' ri e Itzaes, ri e Xiús, ri e Cocomes, ri e Tzotziles, ri e Tzaltales xuquje' nik'aj taq chik, wa' we e woko'j ei' xaq lo ejunam xu che ri kich'awem xk'exetaj wi.

Pa taq ri junab' kaq'o' lajk'al are taq k'olinaq chik ri Jesus (año 1,000 d.C.), le komon kech le e mayib' xnimarik, chiri' k'ut xkichapple'j ruk' taq ri tiko'jinik jalajoj taq uwach ri tiko'nijik xkib'ano xuquje' xk'o'ji' lo jun kiwokaj rech uk'amik kib'e ri kikomon, che ri winaq nim kib'antajik are lo kok chech ri kik'amal b'e, chiri' xuquje' xtitaj wi loq chi konojel ri e winaq k'o jalaj taq kkib'ano rumal ri jalajoj taq chak jacha'tane ri tiko'nijik, ri kamisan awaj, ri chapan taq kar, ri uyakik ri uwach ri tiko'nijik, ri b'anoj taq jastaq ruk' le ko taq ulew, ri b'anoj jastaq rik' taq le ab'aj, ukemik jastaq, k'ayij, xuquje' q'iji'lanik.

Are taq kqab'ij tiko'nijik, ri e mayib' xkib'an ri tiko'nijik rech ixim, kinaq', le cacao xuquje' le mukun, ar ek'ut le kamisan awajib', le chapan kar xuquje' le uyakik le uwach le tiko'jinik, are jun taq chak alaj taq ko'koj, rumal la' pa taq wa' we junab' ri' xb'ix chech chi are chak rech pa taq tji'n.

Ri jastaq ri k'akiln akamik kech ri e matib', kuya ub'ixik chi ri e qati't qamam xkichapple'j uyakik nima'q taq ja xuquje' ub'anik jalajoj taq jastaq, rech taq q'ijb'al chi wuqq'o' lajk'al junab' (hace 3,000 años).

Pa taq wa' we junab' ri', are taq maja' kya nim uq'ijal ri kichak ri e qati't qamam, k'i lo kik'olib'al, jacha' pa Santa Marta (Chiapas), ri kichak ri xkib'ano are lo ri b'anoj taq jastaq ruk' ko taq ulew xuquje' le tiko'j ixim, wa' we ri' xya'taj pa taq ri junab' oxq'o' waqk'al are taq maja' kk'o'ji' ri Jesus (año 1,320 a.C.) xuquje' xe'k'o'ji' pa taq le tinimit rech Chiapa de Corzo, Tonalá, Padre Piedra e Izap.

Chiri' xuquje' xq'alajinik ri tinimit kech ri e mayib', rumal lo che ri ub'anik xuquje' ri ktiqitajik, pa wa' we ch'aqa'p rech ri kik'aslemal ri e mayib' ri', le tiko'nijik are lo jun chak ri sub'alaj nim ub'anik rumal che ri are ri chak ri kkich'ekb'ej jub'iq' kirajil ri e

winaq, xe'tikitaj ri jalajoj taq wokoq xuquje' ri k'olib'al che ri kb'an wi ri q'iji'lanik xuquje' xmajtaj k'u ri jalajoj taq chak che ri q'ijinik.

Are taq ruk' ti tiko'nijik, ri e mayib' sib'alaj xkib'an nima'q taq winaq, rumal che ri xkisol rij ri q'ij rech ri jun junab' chila' k'ut xkichomaj jas q'ij xuquje' jas ik' ri utz kb'an ri tiko'nijik. Xkilo le rok'owem le q'ij xuquje' le ik', jas taq kjunumataj wi ruk' jun winaq, ruk' k'uwa' we ri' sib'alaj nim ri keta'mab'al xk'oji'k pwi' taq ri k'o cho kaj, cho uwach ulew, jas kib'anik xuquje' jas taq upatan. Le kitz'ib'anem are lo xkib'ano pa tz'ib' k'ax usik'ixik, che ri pa wa' we tz'ib' ri' xkitz'ib'aj ronojel ri je'lataq jastaq xkib'ano.

Are jun wachib'al che ri kuya ub'ixik ri q'ij, ri ik' xuquje' ri junab', are lo uwo q'ij kech ri e mayib'.

Pa wa' we q'at re kik'aslemal ri e mayib', xkitik k'u loq le ajilanik, xuquje' xkib'an ri nima'q taq ja, kiwachib'al taq awajib', kiwachib'al taq winaq xuquje' nik'aj taq jastaq chik, che ri xikib'ano ruk' taq ri ab'aj kriqitaj cho we uwach ulew.

ARE TAQ XKIB'AN RI JE'LATAQ JASTAQ

Che wa' we jun q'at kik'aslemal ri eqati't qamam are lo xya'tajik pa taq ri junab' wqlajk'al k'a pa kaq'o' b'elejk'al wuqub' are taq k'olinaq chi ri Jesus (año 320 hasta 987 d.C.), q'at oxib', (Siglo III),

Pa wa' we q'at ri' sib'aj xnimar le tiko'nijik rumal che ri are kichak che ri kkich'ekb'ej kipwaq, sib'alaj ek'i k'ut ri xe'chakunik rumal k'ula' xe'q'inomar jub'iq'.

Ri ojer taq jastaq ri kilitaj kamik ri ya'taj pa wa' we nik'aj taq junab' rech ri kik'aslemal ri ematib', are taq lo wa' we kqaya ub'ixik chanim: Tikal, Uaxactún, Piedras Negras, Cancuén, Caracol, Yaxhá, Naranjo, Xultún, Río Azul, Naachtún, Dos Pilas, Machaquilá, Aguateca, Palenque, Yaxchilán, Kankí, Bonampak, Quiriguá, Tulum, Edzná, Oxquintok, Ceibal, Xamantún, Copán, San Andrés, Yaaxcanah, Cobá, El Cedral, Ichpaatún, Kantunilkín, Kuc (Chancah), Kucican, Tazumal, Las Moras, Mario Ancona, Muyil, Oxlakmul, Oxtancah, Oxhindzonot, Pasión de Cristo, Río Indio, San Antonio III, Nohkuo Punta Pájaros, San Manuel, San Miguel, Punta Molas, Tamalcab, Templo de las Higueras, Tupack, Xlahpak, Tzibanché y Kohunlich.

Ri nima'q taq k'olib'al ri nima'q kib'anik che ri kriqitaj pa le tinimit rech Petén are ri Uaxaktun xuquje' Tikal, le Uaxaktun are lo qas nim xub'ano pa taq ri junab' juq'o' lajk'al are taq maja' kk'oji' ri Jesus k'a pa ri junab' kaq'o' kajk'al b'elejeb' (del año 600 hasta el 889 a.C.) are taq k'olinaq chi ri Jesus, kriqitaj chi juwinaq job'

kilómetro pa uxukut kaj rech Tikal, chiri' k'ut kriqitaj wi jun nima ja rech q'ijo'lanik che ri are sib'alaj ri'j chik, wa' we rinimit ri' xe'k'oji' lo kab'lajch'uy lajq'o' winaq (100,000 personas), rumal k'ula' xilik chi are jun tinimit ri sib'alaj nim pa we América pa we q'at rech we kik'aslemal ri eqati't qamam.

Sib'alaj xya'taj je'lataq jastaq pa ronojel taq uwach, sib'alaj xnimar ri tiko'nijik, xnimar ri jalajoj taq choamnik ri kb'an che ri jalajoj taq chak, xnimar ri k'ayinik xuquje' qas xya'taj ri qas ub'ella'l ri jalajoj taq taqanik rumal ri k'amal b'e. Pa taq wa' we q'ij ri' che ri kik'aslemal ri e mayib' xb'an nima'q taq ja rech q'iji'linik xuquje' nima'q taq tinimit, che ri pa taq wa' we tinimit ri' xwachin ri nima'q taq eta'manik, ri jalajoj taq b'anoj jastaq, xuquje' ri tz'ib'an taq k'ulmatajinaq. Pa taq ri q'at b'elejeb', (siglo IX), xya'taj k'ut jun k'exonik rumal che ri xurayij xsach uwach we je'lataq jastaq, wa' we ri' xya'taj lo wine rumal che ri maj chi kirajil xuquje' lo wine rumal che ri maj chi jun utzalaj wokonik chikixo'l. Xk'is xuquje' utza'm ri k'amoj taq b'e kech taq ri tinimit xuquje' ri jalajoj taq k'aslem kb'anik pa taq ri jalajojtaq tinimit ri nima'q taq kib'anik, ri jalajoj taq tinimit ri xkiwok ri e mayib' xkitzaq kanoq, che ri' k'ut xmajtaj loq le ch'aqa'p che ri kik'aslemal ri e mayib', che ri are xk'is utza'm ri je'lataq jastaq.

Wa' we jun ch'aqa'p che ri kik'aslemal ri e mayib' ri' sib'alaj nim xil wi, rumal che ri k'i taq jastaq xkib'ano che ri sib'alaj je'lik. Xwokotaj k'ut ri jalajoj taq tinimit maya, jacha' ri: Tikal, Uaxactun, Piedras Negras, Quiriguá, Palenque, Copán, xuqje' nik'aj taq chik, chiri' lo kriqitaj wi je'lataq ja rech q'iji'lanik xuquje' nima'q taq ja. Ri b'anoj taq wachib'al choch taq ri ab'aj, sib'alaj xnimar lo choch ri xya'tajik are taq maja' kb'an ri k'i je'lataq jastaq xuquje' chech taq wa' we junab' ri' xkiwok ri cholq'ij maya, che ri are sib'alaj tz'aqat.

Le e nima'q ta ja rech Tikal rech le uq'ab' tinimit Petén.

Le q'ijinik sib'alaj xya nim uq'ij, ronojel tinimit xub'an wa' we jun chak patan ri', ronojel taq wa' we xkib'an ruk' taq le q'ijini xkitz'ib'aj kanoq chohc taq ri jalajoj taq ab'aj, rumal k'ula' ri uj kamik kujkwiniq kqilo.

Are taq ktajin kk'is utz'am ri ch'aqa'p che ri kik'aslemal ri e mayib', ri e mayib' xe'q'ax pa uxukut kaj rech we uwach ulew, che rikamik are lo ub'ina'm Yucatán, are taq xe'q'axik, chila' xkiwok chi wi jalajoj taq tinimit chik. Are taq ri e mayib' xe'b'e'lb'ik, xkitzaqkanoq ronojel, k'ok'u k'i taq chak xkitzaqkanoq che ru man xkik'ista chi kanoq, aree taq xe'b'e'lb'ik xuquje' man xe'ta'max taj ri rumal xe'b'e'lb'ik.

ARE TAQ XK'IS UTZA'M RI JE'LATA JASTAQ

K'uk'ulkan are lo jun b'it'aj maya rech Quetzalcoáatl, jun winaq ri sib'alaj nim ub'anik pa we q'at rech kik'aslemal ri e mayib', kqil k'ut pa le jun wachib'al.

Wa' we jun q'at ri' are lo xya'taj pa taq ri junab' kaq'o' lajk'al-kajq'o' kajk'al wuqub' (años 1,000-1,687), pa ri q'at lajuj, (siglo X), xk'is lo are taq xe'b'u'l ri españolib' pa taq ri q'at waqlajuj, (siglo XVI), are taq k'olinaq chi ri Jesus, are taq ri e mayib' xkitzaqkanoq ri kik'olib'al rech taq q'iloj'nik, rech ri q'at jawje' xya'taj je'lataq jastaq, ri xe'b'anow wa' we jastaq pa we jun q'at ri' are lo enik'aj winaq che ri xe'q'axloq pa we tinimit che ri xaq junam kik'aslem kuk' ri e mayib', xuquje' k'o jun kik'aslemal jalom taq wi che ri k'o lo nik'aj kkib'ano che ri are no'jib'al nahuatl

Wa' we enik'aj taq winaq ri' che ri xuquje' ub'ina'm putún o maya-chontal ke'riqitaj pa uxukut ulew rech Tabasco xuquje' kkib'an lo kik'ayij kuk' taq le e winaq rech animal México xuquje' kuk' le e nahuas che ri ke'riqitaj pa le kik'olib'al le e mayib' jacha' pa Xicalango. Nab'e ri e mayib' kkaj lo che ri kik'asb'a ri kino'jib'al xa ne are k'u ri e putunes kkikoj kuchuq'ab' chech usachisaxik ri kino'jib'al ri e mayib' xe'kwin k'ut xkikoj jun k'ak no'jib'al rech k'aslem xuquje' jun k'ak taqanik ri e putune pa taq ri kitinimit ri e mayib'.

Ri e putunes are lo kik'olib'al nab'e ri kb'ix delta rech le nima' Usumacinta xuquje' Grijalva, wa' we kik'olib'al ri' are lo chunaqaj sib'alaj kriqitaj nima', alaj taq nima', chonolika taq ja', xuquje' ja' chonolik k'o q'ayes chupam, rumal la' sib'alaj kya'taj le b'inem pwi' taq ja', are' k'uwa' ri xb'anow chikech ri e putunes chi sib'alaj e nima'q taq winaq keb'in pwi' taq ja' xuquje' e nima'q taq ajk'ayinelab', are xuquje' kkichajij ri ejalajoj taq ajk'ayib' ri ke'b'ik'ow chunaqaj le Península rech Yucatán, kkichajij xuquje' pa taq le ja chonolok rech *Términos* pa Campeche k'a pa Sula rech Honduras.

Le e putunes xe'k'ojij pa le uxukut uwach ulew rech le nima' la Pasi6n le kik'olib'al xub'i'na'j Acalán, (uk'olib'al taq che' kb'in pwi' ja'). Pa wa' we k'olib'al ri' xkiwok keb' k'olib'al sib'alaj nima'q kib'anik che ri xkib'i'na'j: nab'e are Potonchan (Putunchan), kriqitaj chutza'm le nima' Champot6n, le ukab' are Itzamkanac, kriqitaj chunaqaj le niam' Candelaria che ri kk'is pa ri ja' chonolik ub'ina'm *Términos*. Le Itzamkanac are unima timit le Acalán, le uk'exb'alil are chi are nab'e tinimit le Potonchán, wa' we jun wokaj ri' are lo kb'an kech chech ri k'ayinik kuk' ri e Zoques xuquje' kuk' ri e winaq rech Chiapas. Are k'u le Itzamkanac kriqitaj k'a pwi' taq le nima', che ri are kraj chula' kb'an k'exonik rech taq ri k'ayij. Chiri' k'ut le woko'j Xicalango che ri chila' k'o sib'alaj k'ayij kb'anik, kriqitaj chunaqaj le ja' chonolik rech *Términos* xuquje' chajital kumal ri e Itzamkanac, xk'exetaj wa' we jun patan ri'.

Xkiwok k'ut jalajoj taq b'inib'al pwi' le ja' jacha'taqme' ri Cozumel, Xel-Há, b'inib'al rech la Asenci'on xuquje' polé rech le Quintana Roo che ri are ri e Putunes xb'an ke pa kiwi', che ri are lo kib'ina'm itzaes (che ri are kech'aw pa jun ch'ab'al pa taq ch'aqa'p).

Le e Polé xe'petik jela' pa itza rech xe'leb'etaqan pa kiwi' le woko'j rech Chichén pa taq ri junab' kaq'o' ok'al b'elejlajuj (año 918), are taq xya'taj wa' we ri' che ri' ku't xub'i'na'j Chichén Itzá. Pa taq ri junab' 950 ar elo kb'an ke pwi' ri e wokaj ke'riqitaj pa releb'al q'ij che ri kmajtaj pa Bakhalal (Bakalar) xuquje' Chactemal (Chetumal). Are taq xe'kwinik chech kitaqik chuk nik'aj wiko'j chik, wa' we jun woko'j Itza kech ri e Putunes ri' xe'tzijon kuk' ri e kik'ulja rech le uxukut uwach ulew rech Campeche rech México. Ri e Itzaes che ri are kich'ab'al ri Chontal xuquje' le Náhuatl che ri xuquje' xkisachisaj nik'aj jastaq kech ri e winaq rech upanik'ajil México, ruk'ta b'a wa' mat xkik'amawa'j nik'aj jastaq chik, xane are xkik'amawa'j ri e Quetzalcóatl, che ri are ub'i pa maya, Kukulcán. Wa' we jun wokaj ri' xe'animaj b'ik, xujunumaj rib' kuk' le e Chontales, rech kkajlo ke'taqan pa kiwi' le wokaj rech Chichén Itzá pa ri junab' kaq'o' b'elejk'al wuqub' (año 987). Pa wa' we ch'aqa'p kik'aslemal ri e mayib', ri e toltecas sib'alaj xnimar ri kichak pwi' taq ri b'anoj taq jastaq xuquje' utz'ajik jalajoj taq jastaq xuquje' le e mayib' xnimar ri kib'anoj taq nima'q taq ja.

Pa taq ri junab' kaq'o' lajk'al (año 1,000), le wokaj rech Chichén Itzá xkijunumaj kib' kuk' le woko'j cocomes rech Mayapán xuquje' kuk' le e Xiu rech Uxmal. Wa' we jun nuk'uj xkib'ano ri' xub'ina'j jun mulin ib' rech Mayapán, wa' we jun munin ib' ri' xk'is utza'm pa ri junab' kaq'o' b'elejlajk'al kajlajuj (año 1,194) rumal ri Hunacc Ceel, che ri are k'amalb'e kech ri cocomes. Le k'opin taq ib' xb'anik xtob'an lo che

ri xe'ch'ek ri e itzaes xuquje' xiu. Ri uk'isik, usachik ri wokoj Chichén-Itzá xuquje' ri e k'amal taq b'e maya-toltecas pa taq ri q'ij XIII, (siglo XIII). Le e winaq rech le wokoj Itzaes xkitzaqkanoq ri kik'olib'al are lo xe'q'ax pa taq le nima'q taq jyub' che ri maj wi jun k'olik rech Petén. Chunaqaj le ja' chonolik ub'ina'm Petén Itzá, xkiwok wi jun alaj tinimit chik kriqitaj pa le ch'aqa'p ulew kriqitaj pa le plo rech Tayasal.

Le wokoj Mayapán che ri sib'alaj nim ub'anik sk'is lo utza'm p ataq ri junab' 1,441, xya'taj wa' we ri' are taq ri k'amal b'e rech wa' we wokoj ri' ub'ina'm xiu r ech Uxumal, Ah Xupan Xui, xutzach uwach are taq xu'kamisaj ri e wok taq ja rech le wokoj kech ri e Cocomes. Pa taq ri q'ij are taq sib'alaj nim kiq'ij, wa' we wokoj Mayapán, ri e kiwinaqil are lo 12 mil winaq.

Are taq xsach uwach ri wokoj Mayapán, le k'olib'al rech Yucatán che ri sib'alaj ja' k'o chuxukut, xupa'q'ij rib' pa waqlajuj alaj taq komon, wa' we alaj taq komon xkiwoko ri' xuquje' k'o ri kik'amalb'e, chikixo'l k'ut wa' we wokaj taq ri' k'o xuquje' ri ch'o'j, xya'taj k'uwa' we ri' rumal lo ri ch'o'j xya'taj kuk' ri e xiu xuquje' ri e cocomes. Are je k'ut ktajin kya'tajik, are taq xe'b'ul ri e nab'e taq españolib'.

Le nima tinimit rech Petén, Tayasal kech ri e Itzaes, le Zacpetén kech ri e Ko'woj xuquje' le Queixil kech ri e Yalnain, are lo ri e tinimit kech ri e mayib' rech mesoamerica che ri k'isb'al taq re maj ri kulew kumal ri expañolib', wa' we ri' pa taq ri junab' kajq'o' kajk'al wuqlajuj (año 1,697) are taq k'olinaq chi ri Jesus, k'ama'tam lo xe'kwintaj ri españolib' che ri umajik ri kulew ri e mayib', sib'alaj k'i lo mul ri man xe'kwintaj, jacha'tane' ri xub'an ri tata' Hernán Cortés pa ri junab' oxq'o' wuqlajk'al keb' (año 1,542), che ri k'i mul man xkwintaj.

Pa wa' we jun ch'aqa'p rech kik'aslemal ri e mayib' ri' xk'is lo ri jalajoj taq k'aslem rech mesoameria, ri e mayib' xe'ya kan kitukel pa taq ri kik'olob'al. Pa ri q'at rech kik'aslemal ri e mayib' are taq maja' kikib'an ri je'lataq jastaq, xya'taj k'u ri jalajoj taq wokonik xuquje' ri taqanik pa taq le alaj taq tinimit rech mesoamerica, xk'iy k'uwa' ronojel chino'jimal. Xtikitaj xuquje' ri jalajoj taq komon che ri k'o xuquje' ri kijalajoj taq kik'aslem are taq k'amaja' naj xmajtaj ri ch'aqa'p kik'aslemal ri e mayib', are taq maja' kkib'an ri je'lataq jastaq, pa taq le ch'aqa'p taq uwach ulew rech pa taq'aj rech we qalximulew. Jalajojtaq jastaq ri kuya' uch'ob'ik chi pa taq ri taq'aj taq ulew sib'alaj no'jimal xe'qa'x ri e winaq rech xkik'owisaj ri kik'aslemal.

Ri e winaq ri e Toltecas are lo xe'b'anowik che ri xe'sach ri e mayib', xkik'ex jalajo taq jastaq che ri nima'taq ja' kib'anom ri e mayib', xuquje' xkikoj nik'aj taq jastaq che ri e mayib' man kikojom taj, le arco xuquje' le flecha are lo kkikoj chech taq ri ch'o'j xuquje' cche ri kikamisaxuk ri awajib'. Pa taq wa' we junab' ri' sib'alaj lo

xya'taj le ch'o'j xuquje' ri b'anoj k'ax chikech taq ri ekachalal, le ukamisaxik jun winaq chech ri q'iji'lanik, ronojel k'uwa' we ri' xtob'an che, rech ronojel ri je'lataq jastaq xuquje' no'jib'al kech ri e mayib' sib'alaj xyojtajik, xuquje' xkiya lo kanoq le ukojik le cholq'ij, le ajinalik xuquje' xsach uwach ri tz'ib'anem kb'an kumal ri e mayib' choch taq ri ab'aj, che ri kech ri e mayib'.

Ri k'axk'olal le xuk'am loq le kik'olem ri e Toltecas pa lekitinimit ri e mayib' are lo le uk'sik le je'lataq jastaq kech ri e mayib', che ri are jun wokoq ri sib'alaj nim ub'anik.

3 RI WOKONIK CHIKIXO'L RI E MAYIB'

Wokoq rech tinimit

Le wokonik najtir ojer xya'taj lo chikixo'l ri e mayib', xa lo kiwokom kib' pa alaj taq wokaj, wa' we ek' pa taq wa' we alaj taq wokaj ri', are lo jun taq uwok taq ja che ri k'o ku'xik, che ri xaq junab' kino'jib'al, xaq junab' ri kich'ab'al xuquje' xaq jun k'olib'al ri e k'o wi.

Are taq xnimar le tiko'nijik, xb'an lo jalajoq taq jastaq chech rilik, xuquje' xmajtaj utikik jalajoq taq jastaq che ri k'ayixik rij jacha' ri, cacao xuquje' le b'ot, xe'k'iy ri e winaq, chila' k'ut xkijunumaj kib' ri jalajoq taq alaj taq wokaj, xa k'u lo rumal ri jalajoq taq chak ri xchapple'x ub'anik.

Ri kik'aslemal ri e mayib' nab'e sib'alaj jalajoq taq wi, are taq maja' ke'b'u'l ri españolib', jacha' lo we kqil kamik sib'alaj jalajoq taq wi ri ub'antajik. Ri eta'matalna chikech ri e mayib' are lo wa': pa le utz'ib'anik ri tat Howard LaFay are lo kub'ij:

Xsach uwach ri achi maya, xa k'ulo xuya kan ri no'jib'al che ri are jun nim achi, che ri sib'alaj nim reta'mab'al xk'o'ji' pwi' ri tiko'nijik, xub'an lo ri q'ijinik. Pa taq le utiko'nijim sib'alaj k'l taq jastaq ri xub'an che xuquje' xukojo.

Ri nima tinimit kech ri e mayib', kiwokom kib', xa k'ulo ri kiwokonik are lo k'o ri ub'antajik xuquje' k'o uq'at, pa wa' we kiwokonik are k'o nab'e ri ek'amalmaq b'e ri qas kb'an kech pa kiwi' konojel, wa' we ek'amal b'e ri' kb'ix xuquje' chike, k'o kitat kinan, (los *almenehoob*). *Wa' we e taqanelab' ri', xaqxu' wi kuk' k' wi ri taqanik, xaqxu' wi are ya'tal chikech ke'taqanik, are kb'an ke pa le k'amoj b'e re le tinimit xuquje' pa le q'ijinik. Ri qas k'amal b'e kech ri e mayib' are lo ri Halach uinik, (Halach wi'inik), are lo wa' ri nim winaq ri kb'an re pwi' taq le jastaq rech er uwach ulew xuquje' ri rech ta we uwach ulew. Ub'ina'm xuquje' Ahau; ri uwachib'al are lo ri jun ketekik rech to'b'al rech, ri k'o pa unik'ajil wa' we to'b'al rech are jeri kb'antaj jun nima k'oy, ri ujolom are xaq junam rik' jun kumatz. Wa' we taqanik k'o pa uqa'ab' ri Halach Uinik, are lo kuq'axaj kan che ri uk'ojol are taq kkamik, man chech ta chi jun ri maj kux ruk' ri wok ja.*

Le nim ub'anik *Halach Uinik* are xuquje' ri k'amal b'e rech ri utinimit ri xk'iy wi xuquje' are lo kb'an re pa kiwi' konojel ri ek'amal taq b'e rech taq ri alaj taq tinimit

rech ri nima tinimit maya. Wa' we taqanel ri' chech k'ut kya wi kya wi jalajoj taq tojo'nijik kb'anik, ku'sik'ij ri e kamisanelab' xuquje' kub'an lo xuquje' kub'ij ri rajawaxik kb'anik.

Pa taq ri ch'o'j kya'tajik ri etaqanelab' rech taq ri jalajoj taq alaj taq tinimit, are ke'b'inik jas taq ri rajawaxik kb'anik, pakiwi' wa' we etaqanelab' ri' k'o jun ri kb'an re pakiwi' che ri ub'ina'm *Nacom*, wa' we are ri' ya'tal chech ktaqanik pa oxib' junab' xuquje' are kub'ano ri kb'ix chech rumal ri *Halach Uinik*.

Xqab'ij are taq xqamajij we jun tanaj ri', chi ri e mayib' k'o usuk'umal ri kiwokonik, kqil k'ut chiri', ek'o lo ri e taqanelab' kech taq ri alaj taq tinimit, k'ate k'u ri' ek'o chi ri ek'amal taq b'e rech taq ri q'at b'anatal chikech ri e winaq, wa' we kichak e are are lo etob'anel kech ri e taqanelab' rech taq ri alaj taq tinimit, are e q'axan taq tzij. Ek'o xuquje' ri e ajchakib', che ri e are ki'low ri jalajoj taq chak kb'an pwi taq ri q'ijinik xuquje' nika'j taq jastaq chik rech le nima tinimit maya, wa' we are kib'ina'm Popolna xuquje Holpop. Chuk'isb'alil k'ut ek'o jupuq winaq ri man nimtaj kib'anik, che ri e are ri e Tupiles, che are kichak lo ri chajinem rech maj ch'oj, maj jewa' jeri' p ataq le alaj taq komon xuquje' kkilo rech qas kb'anik ri kub'ij ri jalajoj taq taqanik.

Pa le wokaj kech ri ek'amal taq b'e rech taq le q'ijinik, che ri xkib'ina'j *ahkincob* (pa utuke'lal: *Ahkin*), xaq junam ruk' le k'amal b'e rech le tinimit. Wa' we ri' xuquje' xaq kech enik'aj ajchaq'e, kech ri wokja kech ri enima'q taq ajtaqanelab'. Ri kinimal ri e b'anal taq q'ijinik are lo xub'ina'j *Ahuacán*, che ri are lo kub'ij, "achi rech ri kumatz". Ri kichak, jalajoj taq wi, jacha' taq, ri ub'anik taq q'ijinik rech taq tyoxinik xuquje' nik'aj taq chik, ri ub'anik taq k'ax taq jastaq xuquje' kikamisaxik awajib' are ne winaq xa lo che utyoxixik ri je'lataq jastaq xuquje' nik'aj taq chik, ri rilik ri uk'aslemal jun winaq are ne' jun jastaq chik, rilik ri jastaq kya'taj choch taq le uwo kaj xuquje' le rilik jas kjunumataj wi ruk' le uk'aslemal jun einaq, le rilik le jun q'ij, le jun ik' xuquje' le jun junab', le tz'ib'anem pa taq le tz'ib' k'ax usik'ixik, (escritura jeroglífica).

Nab'e ek'o le kb'an ke pwi' taq le q'ijinik, k'ate k'u ri' ek'o le Ajq'ijab', che ri are kkilo jas lo ri kkitaq loq ri ajaw chkech ri e winaq. Ri kb'anow ri kamisan winaq che ri kokisax chech jun q'ijinik, are lo ri tob'anel rech ri k'amal b'e rech ri alaj taq komon ri xqatzijoj kanoq ajsik, kresaj ri ranim'a ri winaq, ek'o ekejib' e rachi'l che ri kib'ina'm *Chacoob*, quienes, che ri are kichak lo, uchapik ri winaq are taq kesax ri ranima' xuquje' are ke'tzijow le q'aq' pa ri ik' Pop, ukojik kik' chikech taq ri wachib'al xb'an che taq ab'aj, che ri k'ate taq xe'b'anik pa ri ik' Mol.

Ri e k'ayinelab' xuquje' nima'q kib'anik pa ri nima tinimit, are lo ekachi'l ri enima'q taq taqanelab', rumal che ri e are eb'inel pwi' taq ja' Putunes che ri xilkimaja' ri kulew ri e mayib' xuquje' rumal che ri e are e nima'q taq ek'ayinelab'.

Le e nima'q taq k'ayinelab' xkib'an kachi'l chike taq ri ek'amla taq b'e kech ri e ajch'o'jab', rumal che ri wa' we ek'amal taq b'e kech we ajch'o'jab' kkib'ij chike le ajk'ayinelab' jawje' k'o wi taq b'e ko'pan pa jun taq komon chik rech uk'ayixik ri kkik'am b'ik.

Ronojel ri kitiko'nijib'al ri tinimit maya, xuquje' rikitik choch kech konojel ri ek'o pa wa' we tinimit ri', wa' we ri' man xya'tajta k'uwa rumal che ri e nima'q taq taqanelab' are sib'alaj k'o kech chech ri uwachib'al ri kuya ri jalajoj taq tiko'n b'anom, jacha' ri, jastaq tijowik rij, ri cacao xuquje' ri tiko'n jawje' kesax wi ri atz'am, man ke'chakuntaj xaqxu' lo kkitijo ri kuya'o. K'ate k'u ri' ktojna chike nik'aj rajil rumal che ri kikamisaxik awaj, uchapik kar, ri tiko'nijik rech taq ab'ix, rech b'ot xuquje' nik'aj taq chik.

Konojel wa' we enim'aq taq kib'anik are ek'o nab'e, k'ate k'uri ek'o konojel ri ewinaq rech ri nima tinimit, che rixkib'ina'j *Yalba Uinikoob* ("enitz' taq winaq"), *Chemal Uinicoob*, *Memba Uinicoob* o *Pizilcan*, konojel wa' we ri' are e ajchakib' kech ri nima'q taq ka'nik, (plebeyos).

Ri "e nitz' taq winaq", are lo sib'alaj ek'i, wa' we ek'o chiri' are taq lo ri e tiko'nijelab', ri e chapal taq kar, ri eb'anal taq si', ri etob'anelab', ri e yakal taq ja, ri ajkemol taq jastaq, rib'anal taq jasataq ruk' ab'aj, eqanelab' xuquje' nik'aj taq chik. Wa' we ewinaq ri' are lo ke'tikow ri ixim xuquje' kkitik ri kkitijo xuquje' kech ri enima'q taq ka'nik. Are taq ke'chakun ri jalajoj taq ab'aj ri kkoj chech uyakik ri nima'q taq ja, ri suk'uman taq b'e xuquje' ri nima'q taq ja rech q'ijinik xuquje' e are lo eb'anowinaq rech k'o ri kik'aslemal ri e nima'q taq kib'anik, rumal che ri keto'jinik ruk' rajil xuquje' che ri e are ke'b'anow ri k'ax xuquje' jalajoj taq chak.

K'o jun k'isb'al wokaj kech ri e winaq, che ri ek'o chikixe' wa' we "enitz' taq winaq", are lo ri e winaq ri etz'apitalik maj kech chech ronojel ri jastaq, wa' we e winaq ri' xkib'inaj: achi, ppentoc, ixoq, munach. K'i chikech wa' we e winaq ri' e tz'apim lo rumal che ri xe'chap kanoq pa taq ri ch'o'j xuquje' nik'aj chik etz'apalik rumal che ri k'o kimak. Are taq le e winaq nima' taq kib'anik ke'kik'ayij winaq, wa' we e winaq ri' ke'tz'apix xuquje' xuquje' are ne' maj chi utat unan jun winaq.

Wokoj rech k'amal b'e

Ri e mayib' najtir ojer kiwokom lo kib' pa taq alaj taq wokaj, che ri sib'alaj naj kixo'l. xb'eyetaj lo jub'iq', k'ete k'u ri' xwok jujuntaq ja rech q'ijilo'nik. Wa' we e nab'e taq winaq ri' ri e mayib', sib'alaj are lo e k'asb'aninaq ri jalajoj taq jastaq kk'iy choch we uwach ulew xuquje' che ri kkitik ri e are, kkitij lo ri uwach ri kitiko'nijib'al.

Are taq maj ke'salab'an pa ri kik'olib'al xuquje' ruk' ri jalajoj taq tiko'nijik kkib'ano ri e mayib', xk'iy loq ri uta'ik toq'ob' xuquje' utyoxixik ri ktikit xuquje' uyakik choch we uwach ulew, chech ri ajaw xuquje' chech taq ri q'ij, ri jab', ri keqiq', ri jyub', ri ja', xuquje' nik'aj taq chik, che ri wa' we e ate ke'tob'an chech ri uk'iyem ri ktikik xuquje' ri utukel kk'iy choch we uwach ulew.

Pa taq ri ch'aaq'p che ri kik'aslemal ri e mayib', are taq xkib'an ri je'la taq jastaq, ri e nima'q taq taqanelab' kb'ix chikech, Kinich (rostro solar), Ahaw Te' (señor árbol), Ch'ul Ajaw (señor sagrado) are ne' Bakab (sostenedor del mundo). Are k'ut nik'aj taq winaq ri nima'q taq ka'nik xuquje', are xkib'ina'j Ahaw (señor).

Pa we qatinimit Iximulew, ri k'amal b'e kech ri e mayib' k'iche' are lo k'o pa kiq'ab' ri e aj Ah Pop, are k'u le e Kakchikeles are k'o pakiq'ab' e ke'jib' winaq che ri e are ri Ago, e keb' ri qas kb'anna ke che ri e are ri Ahpotsots'il xuquje' Ahpoxahil.

Pa taq ri q'ij jawje' sib'alaj xya nim kiq'ij ri e mayib', ri jalajoj taq woko'j ri kb'an ke jewa' xub'ano:

- Ek'amal taq b'e
- Ajq'ij maya (Ah-Kin-May)
- K'amal b'e taqanel (Hlach Uinic)
- Ek'amal taq b'e nim'aaq kib'anik (Bacab)
- Ri qas kb'an rech.
- Wok rech no'jib'al, kiwokom ri ek'amal b'e taqanel xuquje' ri nima'q taq kib'anik
- Ek'amal taq b'e kech ri e ajch'o'jab' (Nacon)

Woko'j rech q'ijjinik

Pa wa' we woko'j ri', ek'o jalajoj taq winaq che ri k'o xkipoatanij chech taq ucholajil le wokonik rech q'ijo'lanik, che ri e are taq wa':

Halach Huinic, k'amal b'e xuquje' are kulow ri q'ijo'lonik rech ri Kuchakab'al (provincia)

Ah K'in May are ne' Ahau Kan mau: nima laj k'amal b'e rech le q'ijjinik.

Ah K'in: uk'ab' k'amal b'e rech q'ijjinik.

Ah Nacom: Ekamisal taq winaq rech tyoxinem che ch ri Ajaw.

Chilam: winaq ri kuya ub'ixokj jas ri uk'aslemal xuquje' ri kuriqo jun winaq chik.

Chá Ako'ob': etob'anelab'.

Le q'ijjinik maya sib'alaj nim ri ub'anik rumal che ri sib'alaj kna'taj chikech xuquje' kkiq'ijila'j ri xe'tikowik xuquje' ri yo'winaq ronojel chikech ri kkitijo xuquje' kkikojo.

Woko'j rech lilik pwaq

Ri xkikoj chech kirajil ri e mayib', rech taq ri kkiloq'b'ej ri kkikojo xuquje' kkitijo, are ri uwach ri cacao.

Le tiko'nijik are lo jun chak ri sib'alaj xkib'ano xuquje' rajawaxik chikech ri e mayib', sib'alaj jalajoj taq ch'ob'onik xuquje' nim ilom wi ri jalajoj taq ub'anik tiko'nijik kkib'an ri eqati't qamam, are taq maja' ke'b'u'l ri espanolib'; jacha' ri nima'q taq b'olaj, ri nima'q taq q'at ri kkib'an chech ri uwach ulew, kkib'an lo jalajoj taq uwach tiko'nijik rumal che ri sib'alaj qas kkilna jas ri rajawaxik rech xaq jeri' sib'alaj utz kel taq le jalajoj taq tiko'n kb'anik. Kamik k'o lo kk'utuw ri kichak ri eqati't qamam, rumal che ri kamik k'a kq'alajinna jujun taq no'jib'al rech taq ri tiko'nijik. Sib'alaj rajawaxik che ri kqaya uq'alajisaxik, che ri kitiko'nijik ri e mayib' are xkib'an pa taq le taq'aj taq ulew xuquje' chila' xek'o'ji' wi. Pa taq le taq'aj ulew, kk'exetaj lo ri kriqitajik, rumal'la' jalajojtaq ri uwach ri tiko'nijib'al kuya'o xuquje' ri e mayib' xkib'an ri tiko'nijik jas ri kutoq'ij ri uwach ulew. Ronojel kuwa' we jalajoj taq taq tiko'nijik, xya'tajik rumal ri animal ri ulew, ri kriqitajik, jas ri ktikik xuquje' rimal ri jalajoj taq urajawaxik ri winaq.

LE WOKONIK KYA'TAJ CHIQAXO'L LE UJMAYIB' KAMIK.

MAJB'AL RECH

Kamik, we kqilo le wokonik kya'taj pa we qatinimit uxim ulew xuquje' pa taq le jalajoj taq qakomon, man je' tachik, rumal che ri we kqilo, k'o lo ri k'amal b'e rech we qanima tinimit are xuquje' ek'o jupuw winaq che ri are qas kb'an ke pwi we qatinimit, are k'u wa' b'anowinaq che ri sib'alaj ktajin ke'k'iyar ri e qawinaq che ri sib'alaj emeb'a'.

Pa taq le jalajoj taq wokaj keiqitaj p ata qle momon xuquje' pa taq le tinimit, l ekkib'ano are lo xaqxu' kkilij ri kik'aslemal ri ek'amal taq b'e, are k'u man ke'choman taqj pakiwi' lonojel ri e winaq ri ke'riqitaj pa ri komon are ne' tinimit, chiri' k'uwa' che ri kqab'ij che man jeꞤ tachiwi ri wokonik kya'taj kamik jacha' ri xkib'an ri e mayib'.

Chech taq we q'ij k'ut kamik, ek'i ri eqachalal che ri ktajin kkikoj ri kichuq'ab' rech jun q'ijal tan'e kya'tajik, che ri konojel ri e winaq xaq ejunam, maj jun kb'an nitz'

chech are ne' man kilix taj, kqaye'j chi jun q'ijal kya'tajna wa' we ri', rumal k'ula' kqaya ub'ixik jub'iq' ri tajin kk'ulmataj kamik q'uk' uj ri ujmayib' pwi' le wokonik.

Pa taq we k'isb'al taq junab' rech we jun q'at taq junab', are lo xya'taj jalajoj taq jastaq che ri are lo xq'alajinik chi kya'taj jun k'exonik che rilik are ne' ub'ixik e jachin taq ri' ri e indigena, kumal taq ri e k'amal taq b'e. pa taq ri junab' 1994, le e jalajoj taq wokaj cher i kkikoj kichuq'ab' rech ri ujmayib' man kb'anta chi ri jalajoj taq k'ax chqech, xkimulij kib', xkib'an k'u jun wokonik che ri xub'ina'j, K'amal b'e jech ri e jalajoj taq wokoj kech ri e mayib' rech we Iximulew-Saqb'ichil, (Coordinación de Organizaciones del Pueblo Maya de Guatemala –Saqb'ichil COPMAGUA).

Are taq chijun junab', le wokoj ri ub'ina'm Uni'on Revolucionaria Nacional de Gutemala –URNG- xuquje' ri k'amal b'e rech le qalximulew, xkijuch' k'ut ri jun wuj jawje' kuya uch'ob'ik chi we Iximulew are lo ek'o e jalajoj taq winaq che ri jalajoj taq wi ri kik'aslemal, jalajoj ri kino'jib'al xuquje' jalajoj wi ri kich'ab'al, xuquje' jawje' k'o wi jalajoj taq jastaq ri rajawaxik kb'anik ri ktob'an chqech ri ujmayib', wa' we jun wuj ri' ri xkijuch'u ub'ina'm, Wuj ri kch'aw pwi' ri kib'antajik xuquje' ri kecheb'al ri winaq ri e ajwaralik, (Acuerdo de Identidad y Derechos de los Pueblos Indígenas). Are taq xb'antaj wa' we ri', ri e jalajoj taq wokoj maya xe'chakun china' pwi' ri juch' rech utzilal-ja'maril, (Firma de los acuerdos de paz), pwi' k'uwa' we ri' ri e wokoj mayas, xkitzijob'ej lo rij ri jalajoj taq wokonik ri rajawaxik kba'nik, che ri kkichakuj rij ri uya'ik b'e xuquje' uchuq'ab' ri jalajoj taq ch'ab'al maya k'o pa we qatiniit Iximulew, ri jun k'exonik pwi' ri eta'manik, ri ujachik ri uwach ulew, ri kik'olib'al ri e mayib' ri k'a k'ona kamik, che ri rajawaxik kchajixik, xuquje' ri kik'olem ri e qawinaqil pa taq le ucha'ik ri e qak'amal b'e rech we qatinimit, ronojel wa' we ri' sib'alaj xkiyaj lo kib' are taq xkitzijob'ej kuk' taq ri e ajchakib' rech we qatinimit Iximulew.

Le jalajoj taq jastaq xqatzijob'ej, wa' man xaq taj ruk' utzilal xkiriqo' ri e qachalal, xa ne are ruk' taq chuq'ab', k'axk'olal xuquje' kamisanik, rumal che le e winaq le e musib' kb'ix chike are kkaj kkisachisaj qawach ri uj ujmayib', ma are lo kkaj xaqxu' wi ri e are ke'q'inomarik.

Jacha' pa taq ri junab' kajq'o'wajxaqlajk'al lajuj (año 1,970), xwokotaj jun wokoj kech le e winaq ajwaralik, che ri no'jimal ktajin knimarik xuquje' sib'alaj k'o ri kib'antajik pa we qalximulew, are taq ri e musib' xkil wa' we ri, man utz taj xkilo rumal che ri xkichomaj chi ke'kwiniuk ke'walijin ri e ejwaralik xuquje' ke'kwiniuk kkita xuquje' kkib'ano ri rajawaxik chikech ri e ajwaralik che ri man kiya'om ta ri e musib' chikech, pa taq ri junab' kajq'o' b'elejlajk'al (año 1,980), xe'pe k'u ri e winaq k'o q'aq' chwi kiq'ab', xe'kichaple'j kikamisaxik ri e qawinaqil ri tajin kkib'an ri kichuq'ab' chech uch'a'ik ri k'ax ktajin kb'an chikech ri eqawinaqil. Are taq pa taq ri junab' kajq'o' b'elejlajk'al lajuj (año 1,990) chik, xkikoj chi ri kichuq'ab' ri e wokoj ajwaralik, xkib'ij che ri kiwokok chik, wokoj maya, che ri are lo xkib'an jun wokonik ri nim ub'anik che ri are wa' ri xtob'an che ri uriqik ri utzilal-ja'maril pa we qatinimit Iximulew.

Are taq xk'is ri utza'm ri ch'o'j xya'tajik pa we qatinimit Iximulew, xchomax lo chi kya'ataj jun k'exonik pa we qatinimit xuquje' pa le wokonik maya xchomax lo chi

are ke'k'amow kib'e le e qachalal maya. Wa' we xaye'xik ri' man xya'taj taj, rumal che ri emnima'q taq e misib' sib'alajman kkiya ta b'e.

Ri e mayib' xuquje' ri chak ri xkib'ano chijunamal

Le tzij maya sib'alaj ktajin knimarik, are lo kok che ub'ixik ri e winaq rech we tinimit, rumal che ri nab'e xuquje' k'a kb'ixna kamik e ajwaralik chqech, xa lo che ri man qasta are, k'o nik'aj taq komon chik che ri are xsach le tzij ajwaralik. Chech taq we q'ij kamik are kya'taj wa' we ri', chikech nik'aj taq winaq xaq junam kub'ij chikiwach, rumal che ri kkichomaj xuquje' kkib'ij chi are sib'alaj utz, rumal che are utzna are taq kqaq'alajisaj qib' chi uj rech jun wokaj maya che ri kqanuk'u-kqajunumaj ri kqab'ano ruk ri xkib'an ri e qati't qamam, ruk ri kqab'an kamik ri uj ujmayib' kamik, che ri ktajin kqakoj qachuq'ab' chech ri uch'o'jixik ri qecheb'alil.

Ri tzij maya, are lo jun tzij che ri kkojik rech kuq'alajisaj rib' ri jun winaq che ri kchakunik pwi' ri kecheb'al ri e mayib' jacha' ri xkib'ano xuquje' k'o lo rumal che ri kukoj jun winaq ri tzij maya. Kkoj lo wa' we jun tzij ri' rumal che ri sib'alaj nim ri ub'anik, wa' we jun tzij maj b'ininaq chi kkoj wi, kkojik xa lo rumal che ri rech kna'tax ri k'ulmatajinaq najtir ojer kuk ri e mayib' xuquje' kkojik xa rumal rech kb'ixta chi ri tzij indio xuquje' ajwaralik, ("indio" e "indígena"), che ri kb'ixik, xa lo kchomaxik chi are taq kb'ixik xa ktajin kb'an nitz' chech jun qawinaqil are ne' chqech.

Ruk' wa' we ub'ixik we jun tzij ri', are lo kna'tajik chi sib'alaj kya nim kiq'ij ri e qati't qamam, are k'ut jun k'ulmatajinaq xuquje' jun no'jib'al che ri k'o recheb'al pa we qatinimit xa k'u kamik man ya'tal ta le recheb'al le no'jib'al maya pa we qatinimit lximulew.

Are taq kqab'ij maya, are lo rumal che ri are kk'utwachin ri kkib'an ri e ajwaralik chech taq we q'ij kamik, konojel ri ke'b'o'k pa wa' we jun wokonik ri' kech le e ajwaralik, kkik'amawa'j uq'ab' ri ukojik ri tzij maya. Wa' we jun tzij ri' sib'alaj k'o nim ub'anik pa le wokaj kech le ajwaralik, che ri are lo k'i junab' chik che ri ktajin kkib'an ri kichuq'ab' chech ri uch'a'ik ri kecheb'al.

Kamik kqachomaj k'ut chi are jun wokonik kech ri e ajwaralik che ri are ktajin kchakunik xuquje' che ri kq'ax kan pa jun k'ulamtajik, che ri are ktajin kkich'o'jij ri kecheb'al, che ri e are wa' xb'ix "indios" o "indígenas" kumal taq ri españolib'. Wa' we wokoj ri' are jun jacha' ri ke'riqitaj pa taq le jalajoj taq tinimit che ri kriqitaj pa we unik'ajil we nima laj uwach ulew (Latinoamerica), wa' we wa'lijinem ri' xmajtaj loq pa taq ri junab' kajq'o' b'elejlajk'al kejib' (año 1,944). Kamik kqab'ij k'u wokoj maya chikech taq ri jalajoj taq wokoj k'o pa we qatinimit lximulew, che ri wa'w e kokaj taq ri' are lo kkikoj kichuq'ab' che ri uk'exik ri k'ax taq jastaq ktajin kya'taj quk' taq ri uj ajwaralik, rech xuquje' kya'taj jun utz laj chomanik kech ri ajchakib' xuquje' ak'amaltaq b'e re we qatinimit chikech ri uj ajwaralik. Kamik, le wokaj maya, are lo jun nima wokaj che ri sib'alaj nim ri uchak ktajin kub'ano.

Wa' we wa'lijem ri', jas le xqab'ij xmajtaj loq pa taq ri junab' kajq'o' b'elejlajk'al kejob' (año 1,944), are k'ut xb'anowik chi pa taq ri junab' kajq'o' wajxaqlajk'al lajuj (año 1,970), xb'ix chikech ri e wokoq mayas ub'inem jun nima laj awaj, rumal lo ri uchak ktajin kub'ano man utzta k'ut xilik.

Pa taq ri wa'lijinem xb'anik pa taq ri junab' kajq'o' b'elejlajk'al kejob' (año 1,944) sib'alaj k'i jastaq ri utz xya'tajik, rumal che ri xya'tajik chi xya b'e chikech ri e qawinaqil ri ek'o pa we qatinimit k'o chi jutaq b'iq' kecheb'al, are lo k'amaja' qas kya ri kecheb'jal ri e ajwaralik. Jujun che taq ri jastaq ri xk'exetajik pa wa' we wa'lijem ri' are lo taq wa':

- ✓ Xk'is utza'm ri k'ax taq chak.
- ✓ Kya chik jun achi kucha'o jachin ri kok che ri k'amalb'e xuquje' ek'i chik ri kkaj ko'k chech k'amalb'e.
- ✓ Xya b'e rech jun qawinaqil kok che k'amalb'e rech jun uq'ab' tinimit.
- ✓ Ri ub'anik jalajoq taq wokaj.

Pa taq ri junab' kajq'o' wuqlajk'al kajlajuq (año 1,954) xk'is utza'm ri wa'lijem, rumal k'uwa' xk'is utzam ri jastaq ri xch'ekik, ruk'ta k'uwa' we ri' mat xb'an kwinem chech nik'aj taq jastaq chik, are xb'anna kwinem chech nik'aj taq jastaq chik jacha' ne' ri ub'anik taq jasataq pa taq ri tinimit rech uqajib'al q'ij, wa we ri' pa taq ri junab' kajq'o' kajxaqlajk'al (año 1,960).

Ri xk'utuw ri wa'lijem are taq lo wa':

Xe'tikitaj jalajoq taq wokaj, wa' we wokaj ri' xkib'an ri e ajtijoxelab', jawje' xkichaple'j ruk' taqub'anik jalajoq taq jastaq che ri kuya uk'utik ri kino'jib'al ri e mayib'.

Le jalajoq taq wokaj kech le e ajwaralik sib'alaj xnimarik, rumal k'uri' xtkitaj utz'ib'axik ri jun wuj ru kiuya ub'ixik ri jalajoq taq k'ulmatajik, ri xub'ina'j wa', "ixim", pa taq ri junab' kajq'o' wajxaqlajk'al wuqlajuq k'a pa ri kajq'o' wajxaqlajk'al b'elejlajuq (año 1,977 hasta 1979), chupam k'uwa' sib'alaj k'o jalajoq taq chomab'al kech taq e mayib'.

Wa' we e jalajoq taq wokaj ri' k'i lo kiwach xuquje' jalajoq taq ri kkichakuj, ruk' ta ne wa' we ri' man kkik'amawa'j ta kib' xa ne are ri kichak xaq kutz'aqatisaj rib', ri jalajoq taq chak are taq wa':

- E nik'aj are lo sib'alaj kkikoj ri kichuq'ab' chech ri kichak man sib'alaj ta k'ax xuquje' rech xaq junam kb'an che euk' taq le jalajoq taq chak.
- Nik'aj chik are lo kkikoj kichuq'ab' chech uk'isik utza'm ri ub'anik nitz' chech jun winaq chik, are lo kkitzuj che ri jun q'ijal ta ne' xaq junam kb'an chike ri e winaq, maj jun nitz' maj jun nim ub'antajik.

- Nik'aj chik are lo kkilo chi k'o jalajoj taq no'jib'al pa we qatinimit, rumal k'ula' k'o jalajoj taq eajawaxik, are k'uwa' kkikoj kichuq'ab' rech kya'tajik.

Xmajtaj k'u jun k'ak nuk'uj

Are taq xb'an ri jun cha'nik kech taq ri e k'amal taq b'e, pa taq ri junab' kajq'o' wajxaqlajk'al kajlajuj (año 1,974), xya'taj jalajoj taq jastaq jacha' ri:

Pa ronojel we qatinimit ek'i e qawinaqil xe'kanaj chech k'amal taq b'e rech taq le uq'ab' tinimit.

Nab'e mul xya'taj pa we qatinimit, che ri xe'ch'eken ri e k'amal taq b'e rech ri uq'ab' tinimit, che ri ronojel ri xkib'ij, xkib'ij pa kich'ab'al maya: are k'u taq wa', Fernando Salazar Tetzagüic rech le wokoj rech wa'lijisanem (Partido Revolucionario), pa Tz'oloja' (Sololá) xuquje' Pedro Verona Cumes rech le wokaj kech le tinimit rech q'ijinik (Democracia Cristiana), pa B'oko' (Chimaltenango). Wa' we xkich'ek we jun equele'n xuquje' kuk' rnik'aj chik xkib'an jun niam wokonij che ri xub'ina'j, Wokoj Patinimit, ri kichomanik ruk' wa' we ri' xkiwok k'u ri jun kiwokaj rech uk'amik ub'e we qatinimit, che ri are, wokaj Upalaj e Ajwaralik rech we Tinimit (Frente Indígena Nacional). Man xkich'ekta k'ut ri cha'nik xb'anik are lo xuch'ek ri k'amal b'e rech le wokaj kech le tinimit rech q'ijinik (Democracia Cristiana), che ria are ri k'amal b'e kech ri e winaq k'o q'aq' chwi kiq'ab' tat general Efraín Ríos Montt. Are taq xya'taj wa' we ri', ek'i chikech ri e ajwaralik xkib'ij chi chiri' xk'is utza'm wa' we kqab'ano. Rumal k'uwa' ri ek'amal taq b'e rech taq ri jalajoj taq komon xkib'an kiwokaj che ri xaq pa kitukel wi.

Are taq xya'taj ri jun nimalaj kab' raqan pa we qatinimit pa taq ri junab' kajq'o' wajxaqlajk'al waqlajuj (año 1,976), xq'alajin k'ut ri k'axk'olal ri tajin kya'tajik rumal che ri maj ri tob'anik, xuquje' ri k'aslem pa taq ri' ri junab' ri' sib'alaj k'ax, rumal ri xya'tajik.

Rumal ri jalajoj taq k'axk'olal ri e qawinaq xkiwok kib' xkimajij k'u uch'o'jixik ri kecheb'al ruk' taq q'aa', rumal che ri ma xkitataj ri ek'amal taq b'e ruk' taq tzij, ri ewinaq' ri k'o q'aq' chwi kiq'ab' rech we tinimit, man xkiya ta k'u b'e chikech wa' we eqachalal, xe'wa'lij xuquje' ri e are xe'kiq'atej k'ut ri ewokaj xuquje' e winaq rikkikoj kichuq'ab' chech uch'o'jixik ri kecheb'al.

Pa taq ri junab' kajq'o' wajxaqlajk'al wajxaqlajuj (año 1,978), are taq xkiq'alajisaj kib' ri wokaj ub'ina'm CUC, ri ewinaq k'o q'aq' chwi kiq'ab' rech we qatinimit, xkib'an k'ax xuquje' xe'kikamisaj e wuqk'al oxib' winaq che ri eq'eqchi'es pa le tinimit rech Panzós, ruk' k'uwa' xkiya uq'alajisaxik jas ri kchakun ri jun k'ak' k'amal b'e rech we qatinimit che ri are, ri k'amal b'e kech ri e winaq k'o q'aq' chwi kiq'ab' ri tat Romeo Lucas.

Wa' we jun wokoj ri' ri ub'ina'm CUC, are lo kilow ronojel ri e komon kkaj kb'anik,

Wa' we kichomanik ri wokaj are lo che ri e winaq ke'riqitaj pa we qatinimit e jalajoj rumal che ri kkib'ij chi ek'o e ajwaralik, ek'o e musib' che ri e meb'a' xuquje' ek'o ri

e musib' sib'alaj eq'inomab'. Kkib'ij chi le e winaq le k'o q'aq' chwi kiq'ab' "rech le tinimit", are etob'anelab' kech ri eq'inomab', rumal k'ula' ri wokoq' kkib'ij chi wa' we e q'inomab' are ekik'ulel. Wa' we kichoamnik ri' are xaq junam kuk' ri e winaq k'o q'aq' chwi kiq'ab' kech ri e ajwaralik.

Pa taq ri junab' kajq'o' b'elejlajk'al (año 1,980), xe'kamisax jun wokaj kech ri eqawinaqil ek'amal taq b'e kech ri wokaj CUC, ajtijoxelab' xuquje' e nik'aj taq winaq chik, che ri are kisutim rij ri ja rech ri utaqo'n España, ek'o lo rumal che ri ktajin kkiya uq'alajisaxik chi sib'alaj k'ax ktajin kb'an chike ri e winaq rech uxukut kaj rech Q'umarkaj (Quiché), kumal ri ewinaq ri k'o q'aq' chwi kiq'ab' rech we qatinimit.

Wa' we xe'chakun pa wa' we wokaj ri' sib'alaj k'i lo ri xkib'ano, are lo xuquje' ri ek'ik'amal taq b'e xe'q'ax kuk' taq le e winaq ri k'o q'aq' chwi kiq'ab' kech ri e ajwaralik. Pa taq ri junab' kajq'o' b'elejlajk'al (año 1,980), xb'an k'u jun uxlanem chech taq ri chak rumal ri uch'a'ik ri k'ax taq jastaq ktajin kb'anik, wa' we ri' xya'taj pa taq ri taq'aj ulew, jawje' xkiriq wi kib' e wuqchuy lajq'o' ajchakib' (60,000 trabajadores) che ri xkiya kan ri kichak.

Che wa' we xkich'a'o ri', ri k'amal b'e re we qatinimit xutzalij uwach ruk' taq ch'o'j, kamisanik pa taq ri komon kech ri e ajwaralik. Are k'uwa' are taq xya'taj ri kamisanik chikech ri e ajwaralik, che ri jawje' xe'kamik e juk'ala' ochuy winaq (200,000 personas muertas), jacha' ri kub'ij ri wokoq' rech uq'alajisaxik rech ronojel ri kamisanik xb'anik (Comisión de Esclarecimiento Histórico).

Are taq ri k'amal b'e kech ri winaq k'o q'aq' chwi kiq'ab' ri taq Ríos Montt xkanaj chech k'amal b'e rech we qatinimit, ruk' ri resaxik b'ik ri jun k'amal b'e xkanaj kanoq ri are, chiro' ro kamisanik man qas ta chiq'alaj jachin ri ke'kamisaxik xesax b'i ri k'amal b'e rech we qatinimit. Xb'an lo ri jun kamisanik jawje' xjawaxik chi konojel ri e qawinaqil kk'is pa kiwi', k'a te k'u ri' xe'wok ri e qawinaq chech ri kichajixik ri e qawinaq rech man ke'walij taj, wa' we ri' xya'tajik k'a pa taq ri jun 1,990. Xaqjeri' xk'is utza'm ri nima taq chak ri ktajin kkib'an ri jalajoj taq wokaj.

Ri jalajoj taq k'axk'olal

Pa taq ri junab' kajq'o' b'elejlajk'al k'a pa kajq'o' b'elejlajk'al job' (del año 1,980 hasta el año 1,9859, are lo kb'ixik chi are taq ri junab' ri sib'alaj k'ax, rumal che ri sib'alaj k'i ri kamisanik xuquje' k'axk'olal xb'antajik xuquje' are lo xb'anowik ri wokoq' maya xkijach kib' are k'ula' che ri kamik ek'o wokaj taq maya xa ne are ktajin kkib'an ri kichak xaq pa kitukel taq wi.

Pa taq ri junab' kajq'o' wajxaqlajk'al lajuj xuquje' kajq'o' b'elejlajk'al (año 1,970 y 1,980) ri nima'q taq k'axk'olal sib'alaj xnimatajik pa taq ri kikomon ri e ajwaralik xuquje' xe'sachik are ne' xe'kamisaxik ri ek'amal taq b'e rech taq ri komon xuquje' kech ri wokoq' CUC, che ri ruk' wa' we jachow ib' chikixo'l wa' we wokoq' ae lo xuk'am loq k'axk'olal. Wa' we kaminasanik xya'tajik are lo xuk'am loq xib'in ib', ch'o'j chikixo'l ri e ajwaralik xuquje' ri k'ak'ataq taqanik ri rajawaxik kb'anik. Ara

taq pa taq ri junab' kajq'o' b'elejlajk'al keb' (año 1,982), are taq xaqawaxik usuk'umaxik ri ruk'axik xuquje' taqanem pwi' we qatinimit, le e tinimit mayas, ke'riqitaj pa taq ri meb'a'il, xtukin ri ki wokonik xuquje' are ri etaqanelab' rech we qatinimit, ri eb'anal taq k'ax, ketaqan pa kiwi', rumal wa' xya'taj ri k'axk'olil che ri are ri ch'o'j xuquje' chapanik chikixo'l ri e mayib'.

Konojel ri e winaq ri xe'k'o'ji' pa ri wokonik kech ri e ajwaralik, ri k'o q'aq' chwi kiq'ab', xkib'an lo wa'we ri' rumal che ri are lo jun b'e rech uch'o'ojixik ri qecheb'al ri ujajwaralik. Ri kikich'o'jij wa' we e winaq ri', are lo ri echeb'al kech ri e ajwaralik xuquje' ub'ixik ri k'axk'olal ktajin kya'tajik che ri uj ri ujajwaralik man nim ta ri qab'antajik. Ek'i chikech wa' we ewinaq ri ek'o chupam le woko'j kech le e ajwaralik xeb'e'lkanog rumal che ri xkilo chi man kekwin taj kkib'an nima'q taq jastaq xuquje' ek'o nik'aj che ri xe'kanaj kanoq che ri rilik wine k'ona ri kekwin chech ub'anik. Ri e winaq ri xeb'e'lkanog man ke'kwin ta chi k'ut jas ri kkib'ano rumal che ri man ek'o ta chi kuk' ri xe'kanaj kanoq. Le uchak le woko'j kech le ajwaralik xjunumataj lo ruk' le woko'j kech ri winaq kech le e ajwaralik ri k'o q'aq' chwi kiq'ab'.

Ri e winaq ri man xe'k'o'ji' ta pa wa' we wokaj kech ri ajwaralik k'o q'aq' chwi kiq'ab', man xekwintaj xkib'an jun taq kiwokonik chik, k'a xu'riqana jun q'ij che ri xya' b'e cheh taq ri ub'anik jalajoj taq wokonik k'ate k'u ri' xe'kwinik xkib'ano, woko'j pwi' taq le no'jib'al, pwi' taq le eta'manik, pwi' taq le wa'lijem are ne' le ke'chakun pwi' pwaq kech taq nik'aj taq tinimit chik.

Pa taq wa' we junab' ri' che ri xkichaple'j ub'anik jalajoj taq wokonik, che ri kkich'o'jij ri kecheb'al ri e ajwaralik, sib'alaj xa'q xe'chajix lo kumal ri ewinaq ri xkib'an kamisanik.

Sib'alaj rajawaxik k'ut una'tajisaxik, chi ri e qawinaqil ruk' ta b'a wa' we jalajoj taq k'axk'olal ri xya'tajik mata xkiko'j kichuq'ab', xa ne are sib'alaj xkkiko'j kichuq'ab', xkiq'iq'itej ri jalajoj taq k'axk'olal.

K'i lo ri chak xb'anik rech xya uq'alajisaxik ri k'i taq kamisanik xb'anik pa we qatinimit Iximulew, man xaqxuta k'ut ri ewinaq ajwaralik k'o q'aq' chwi kiq'ab' xeb'anowik, k'o lo nik'aj taq chik jacha' ri qachalal Rogoberta Menchú che ri xuya uch'ob'ik ri uk'aslem cuquje' ri xrilo jastaq ri xb'anik.

Ruk' taq ri chuq'ab' kech ri e qawinaqil, pa taq ri junab' kajq'o' b'elejlajk'al ke'jib' (año 1,984), ri k'amal b'e kech ri winaq ri k'o q'aq' chwi kiq'ab' ri tat Ríos Montt xub'an lo jun woko'j rech e ya'b'altaq no'j rech we qatinimit, che ri xe'k'o'ji' kan e lajuj ek'amal taq b'e rech taq ri jalajoj taq komon, che ri are los ri Tat Mauricio Quixtán, che ri xe'kwinik xkib'ij ri kkichomaj ri e qawinaqil.

Rech kel lo jub'iq' le k'axk'olal kya'taj pa taq le qakomon, xkichomaj lo ri e qawinaqil ri kkich'o'jij ri qecheb'al, jun chech taq ri chak xkib'ano are lo ri uya'ik uchuq'ab' ri jalajoj taq qach'ab'al ri qech ri uj ajwaralik xuquje' qech ri ujmayib',

jacha' ri uwokik ri xb'ix PRONEBI chech, jacha' nik'aj taq chik, che ri xkiwok kib' chech taq ub'anik taq jalajoj taq chak rech wa'lijem rech taq ri komon.

Kamik we kqilo, sib'alaj ek' wokaj che ri ktajin ke'chakunik rech jun q'ijal tane' le ek'amal taq b'e rech we qatinimit kuya tan'e ri qecheb'al chech taq ronojel ri jastaq, rumal k'ula' k'i ri ktajin kkib'an wa' we jalajoj taq wokaj ri', jacha' ri wokaj kkib'an chak pwi' ri eta'manik, pwi' ri utz wachil, pwi' ri wa'lijem xuquje' nik'aj taq chik, jujun k'u chike taq ri wokaj, are ne' jacha' ri K'yaqb'al Cholchi' Ixkanul, k'iche' Mayab' Cholchi' xuquje' k'i taq wokaj chik, che ri ktajin kkib'an jalajoj taq chak chech kito'ik ri eqachalal xuquje' rech le k'amal b'e rech we qatinimit jun q'ijal tan'e kub'an le uchak che ri man ub'anom taj, wa' we e jalajoj taq wokaj ri', k'o ktajin ke'chakunik ruk' pwaq rech we qatinimit, k'o kechakunik pwi' pwaq kitob'anik nik'aj taq nima'q taq tinimit chik xuquje' ek'o ke'chakunik ruk' kirajil che ri ktajin kkilo jawje' kkich'ek wi.

Ri kik'iyem ri e mayib' are taq xmajix ri junab' rech ajawanem (democrática).

Pa taq ri junab' kajq'o' b'elejlajk'al waqib' 1,986 k'a pa ri junab' kajq'o' b'elejlajk'al oxlajuj (del año 1,986 hasta el año 1,993), xmajtaj chi jun mul ri ajawem, che ri are taq xok ri jun tata che k'amal b'e re we qatinimit ub'i', Mejía Víctores che ri kb'ixik chi are sib'alaj k'a k'o na, wa' we are, are xok kanoq are taq xel ri k'amal kib'e ri e winaq k'o q'aq' chwi kiq'ab' ri tat Ríos Montt, wa' we k'ak' k'amal b'e rech we qatinimit, xsik'is lo pa ri junab' 1,984 chech jun moloj, che ri xb'ix chech chi kutz'ib'aj jun k'ak' taqana wuj rech we qatinimit xuquje' pa ri junab' 1,985 xok pa ri ucha'ik ri k'amal b'e rech we qatinimit, che ri maj loq'oj rech taq ri chomanik xb'anik che ri k'ate wi nab'e mul xya'tajik. Ri tat Vinicio Cerezo are lo nab'e k'amal b'e rech we qatinimit pa ri junab' 1,970, che ri are lo xk'exow ri ajawan ib' che sib'alaj chajitalik.

Chajitalik kujcha' rumal che ri ek'ona ri winaq ri k'o q'aq' chwi kiq'ab' rech we qatinimit che ri xaq e kichajim ri e qawinaq, wa' we ri', xto'ban k'ut rech ri e qawinaq man kkaj taj ke'b'ek jawje' ya'tal b'e chikech rumal che ri xaq kkixi'j kib' xa lo che ri wine kkib'an k'ax are ne' kamisanik ri ewinaq k'o q'aq' chwi kiq'ab' rech we qatinimit.

Le umajixik chi jun mul le kichak le e woko

Are taq xya'taj ri jalajoj taq kamisanik rumal ri k'amal b'e rech we qatinimit pa taq ri junab' xq'atan kanoq, xq'alajin lo chi ri e jalajoj taq wokaj kech ri e ajwaralik xsach kiwach are ne we ek'o xe'kwinik xe'k'asi'k, man ek'o ta pa we qatinimit, are ek'o chip a jun taq tinimit, maj jas kkib'ano rumal che ri xaq e chajitalik, are new e ek'o jujun taq wokonik che ri kkib'an ri kichuq'ab', chech taq usuk'umaxik ri kik'aslemal, man kkich'a' ta k'u ri kecheb'al chech ri k'amal b'e, rumal che ri k'o ri jun xib'on ib'.

Che ri kb'ixik chi xsach kiwach ri e jalajoj taq wokaj kech ri e ajwaralik, man qasta k'u je' wa', rumal che ri pa taq ri junab' kajq'o' b'elajlajk'al k'a pa kajq'o' lajuj (swl año 1,980 hasta el año 1,990), xe'walij chi e k'ak' taq wokonik kech ri e ajwaralik,

che ri kik'a'm kino'jib'al chikech taq ri e wokoj xe'k'oji' pa taq ri junab' kajq'o' wajxaqlajk'al lajuj (año 1,970), xuquje' k'o chi jun taq k'ak' kino'jib'al rumal ri kamisanik-ch'o'j ri xya'tajik.

Le e jalajoj taq wokaj ri xkimajij chik ri kichak, xkib'an lo wa' rmal che ri kka chi le k'aslemal pa we qatinimit xaq junam ta ne'.

Le wokoj kuk are lo xwokotaj chik pa taq ri junab' kajq'o' b'elajlajk'al waqib' (año 1,986), pa taq ri junab' kajq'o' b'elejlajk'al wuqub' (año 1, 987), xkib'an lo ri jun mulin ib' che ri jawje' xkita wi jun utz laj tojo'ni'ik chikech ri ajchakib' ri ke'chakun pa taq ri nima'q taq ulew, wa'we ri' xkita chikeh ri e ajchaq'e.

Xaq k'ujewa' xe'wokotaj chik rie jalajoj taq wokaj chik, che ri sib'alaj nim rikichak ktajin kkib'an chech taq we q'ij kamik ri', ktajin lo kya'taj wa' we ri' rumal che ri sib'alaj man xaq taj junam ri k'aslemal ktajin kya'taj kamik sib'alaj jech', ek'o lo winaq kamin ri sib'alaj maj ri kjawataj chikech xuquje' ek'o winaq ri sib'alaj ek'o pa ri meb'a maj ri kkitijo xuquje' maj ri kkikojo.

Kamik k'ut rajawaxik kqakoj ri qachuq'ab' rech jun q'ijaltane' qonojel ri uj winaq ri kujriqitaj choch we uwach ukew xaq junam ri qecheb'alil pwi' ronojel ri jastaq ri kriqitaj choch we uwach ulew.

RI E JALAJOJ TAQ WOKAJ KERIQITAJ PA TAQ LE E KOMON CHE RI KKILIK RI JASTAQ RECH RI KOMON.

Najtir ojer pa taq ri jyub' kech taq ri e komon maj ri' ri itzeltaq no'jib'al kya'tajik, maj ri' che ri sib'alaj ke'qasax ri e che' che ri xaq ke'qasaxik ri' ri nab'e are taq qasax jun che' kkitik kan uk'axel rech man ke'k'ista ri e alaj taq che', maj ri' che ri ktzukux jun winaq che ri kuchajij ri k'iche'laj.

Kamik pa taq le jalajoj taq komon ek'o echajil taq k'iche'laj, ek'o lo wa' rumal che ri uj, kamik man

kqachomajta chik chi ke e che' sib'alaj e rajawaxik chqech, ri uj xaq ke'qaqasaj chik man kqachomaj taj chi rajawaxik kqatik kan uk'axel, rech man kk'ista le jyub' chqawach.

Wa' we e chajinelab' rech taq le k'iche'laj, le kichak are lo kilo chi man kb'an ta k'ax chikech ri alaj taq che', rech xaq jeri' k'ut man ksachta uwach le qajyub', rumal che

ri we e maj ri le e che' la' le qak'aslemal man je'lta chik rumal che ri maj jachin ri kyo' ri qak'aslema.

Are taq we kriqitaj jun winaq ri kub'an k'ax chech taq ri e che' wa' we e chajil taq k'iche'laj aninaqil ke'kik'am loq ri e winaq ri ktajinkkib'an k'ax ke'likijacha' pa kiq'ab' ri e wokaj rech ki'low ri k'ax kb'an chikech taq le e che', are k'ut ki'lowik jas kkib'an chech ri winaq are ne' ri e winaq ri xkib'an jun k'axk'olil chikech taq ri e che'.

Sib'alaj rajawaxik k'ut ri uj kamik chi k'ola pa qajolom chi le e che' sib'alaj e rajawaxik pa ri qak'aslemal che qachajib'a, man xaq taj kqab'an k'ax chikech, are b'a' che'qilij rumal che ri e are xuquje' k'o kik'aslemal jacha' ri uj k'o qak'aslemal.

4 LE Q'IJINIK XUQUJE' LE KOJB'AL

Le q'ijinik

Le q'ijinik are jun jastaq che ri kkib'a ri e winaq rech we uwach ulew, che ri e are lo ri kojoniq xuquje' uchak uxik jastaq chirij taq ri qas ek'olik che we uwach ulew xuquje' ri man ek'o t acho we uwach ulew. Kb'ix lo chi ek'o jalajoj taq q'ijinik, rumal che ri sib'alaj k'o jalajoj taq uwach are ne' jalajoj taq kb'an che ri q'ijinik xuquje' chikech taq e jalajoj ri kb'an wi ri q'ijinik. Ek'i taq wokaj kkib'an q'ijinik sib'alaj k'o ub'ella'l ri kkib'ano xuquje' ek'o ri xaq apaskuxik kkib'an che ri q'ijinik, enik'aj chik are lo man kq'alajin taj jas ri kkib'ano xuquje' maj ri wokoniq chikixo'l.

Wa' we tzij ri', we q'ijinik, are lo xuquje' kuya ub'ixik ri kojoniq xuquje' uchakuxik chip a jujunal, xuquje' uk'utik ri q'ijinik pa taq wokaj.

Wa' we jun tzij ri', are lo jun tzij rech Latín che ri jewa' ktz'ib'axik, religare are n'e re-legere, che ri kub'ij chi are ri kojb'al xuquje' uchakuxik.

We tzij q'ijinik kkoj lo chikech taq ri e winaq ri kkib'an tyoxinik chech ri kkikojo chi are k'o ub'anik pa ri kik'aslemal, kb'ix lo chike chi are e q'ijonelab'.

Le kojb'al

Le kojb'al are lo jun chomanik kya'tajik pwi' jun k'ulmatajinaq, che ri qas k'olik are ne' xya'tajik xuquje' pwi jun xaq jun xchomaxik che ri man k'o taj are ne' man qastzij taj, che ri man kya'taj taj jun ch'ob'onik pwi'. Wa' we kojoni are taq ky'taj pa jun wok kech winaq, we konojel kkib'ij chi are kkikojo, konojel k'ut kkib'an ri jastaq che ri kkib'ij chi tzij, chi are, ri kkikojo, kkib'an k'ut ronojel jastaq rech kkik'utu ri kikojb'al.

Le kojoni, are lo are taq jun winaq kub'ij chi are qas qas tzij jun jastaq hce jun chomanik, che ri are man qasta xuch'ob' rij, man xuchomajtana wine man tzij, xane che ri are kub'ij chi are wi tzij ri jun chomanik rech jun winaq chik.

Ri tyoxinik ri kkib'an ri e mayib'

Najtir ojer ri eqat't qamam sib'alaj jalan lo wi ri kkib'an che ri kityoxinik xuquje' ri q'ijinik, k'o k'u lo ri ub'anik are taq kkib'ano man xaq taj kki'ano.

Ri e qati't qamam sob'alaj lo kkityoxij ronojel ri kriqitaj cho we uwach ulew, ri kya'taj chike, ri kkib'ano, ri kkiriqo, ronojel ri kya'tajik xuquje' ri k'o pa kik'aslemal xuquje' choch we uwach ulew, rimal che ri kkichomaj che ri we man k'o ronojel ri jastaq kjawataj chikech man ke'k'asi' taj rumal k'ula' sib'alaj ke'tyoxin chikech taq wa' we jastaq ri kiya'om ri kik'aslemal xuquje' ri xe'tikowik.

Wa' we kityoxinik kkib'ano are lo jun jastaq che ri sib'alaj nim ri ub'anik rumal che ri xuquje' chila' ke'kwini ke'tzizon kuk' taq ri jastaq ri ke'yo'w ri kik'aslemal xuquje' ruk' ri xe'tikowok, ri xtikow ri uwach ulew xuquje' ronojel ri kriqitaj choch.

Sib'alaj jalajoj ri kityoxinik kkib'ano, are rech ri utyoxixik jun q'ij ri sib'alaj k' ub'anik, ukamisaxik jun winaq are ne jun awaj chech iyoxixik ri jasta, rech uta'ik ri k'aslemal, rech ri uta'ik ri utzilal, rech uta'ik ri chak, rech resaxik b'ik ri k'as taq jastaq xuquje' rech uk'amik k'ak xuquje' utza taq chuq'ab'.

Wa' we q'ijinik rech taq tyoxinik kkib'ano ri', rae lo kkib'an pa jun taq k'olib'al ri ub'ina'm, k'olib'al rech taq q'ijinik, xuquje' ub'inam' k'olib'al maya, che ri jawje' kb'an ri tyoxinik ruk' taq jastaq, che ri b'antal pwi' taq le nima'q taq jyub' xuquje' pa taq nika'j taq k'olib'al chik che ri sib'alaj nima'q ri ub'anik.

Ri e mayib' najtir ojer are lo kkib'an ri kityoxinik pa taq wa' we k'olib'al ri' ri nim'aq taq ub'anik xuquje' kkib'an lo apawje' rumal che ri chikiwach ri' ri e are ronojel we uwach ulew sib'alaj nim ub'anik rumal che ri are ronojel yo'winaq ri kachoch ri jastaq, ri winaq keriqitaj chwach.

Wa' we kityoxinik ri e mayib' kkib'ano, are lo k'o jun winaq ri kk'amow kib'e rumal che ri man xaq taj apachin winaq kub'ano.

Ri kkikoj chech ri q'ijinik ri e mayib' are lo kkikamisaj un awaj are ne' jun winaq, are k'uwa' ri kkikojo chech ri ub'anik ri kityoxinik.

Wa' we kityoxinik kkib'ano ri', are lo kkib'an chech ri xe'tikowik xuquje' kkib'an chikech ri e jastaq ri ke'riqitaj choch kaj xuquje' choch we uwach ulew, rumal che ri kkichomaj ri e qati't qamam chi are eyo'winaq ri kik'aslemal.

Ri tyoxinik ri kkib'an ri ewinaq kkiq'iji'laj ri Ajaw, (Dios).

Le kityoxinik kkib'ano, are lo k'o ri ub'antajik, rumal che ri are kkityoxij chech ri xtikow ri uwach ulew xuquje' xe'tikow ri e are.

Najtir ojer, are lo kkib'an ri kityoxinik ruk' ri ukamisaxik jun awaj, kkityoxij k'u ri kik'aslemal, ri kichak, ri utzilal, ri jastaq ri kriqitaj choch we uwach ulew xuquje' nik'ak taq jastaq chik che ri k'o pa ri kik'aslemal xuquje' cho we uwach ulew.

Ri e winaq ri kkiq'ijila'j ri Ajaw, are lo kkityoxij chech ri are ronojel ri uya'om chikech rech ek'aslik, najtir ojer ri e winaq kkib'an lo ri kityoxinik pwi' taq ri nima'q taq jjub', are taq kkikamisaj ri awaj, kkiporoj k'ut rech ri usib'al ko'pan choch ri xtikow ri kaj, ri uwach ulew, xaq jeri' k'ut ktataj ri kkityoxij are ne' ri kkita chech.

Najtir ojer are taq maja' kk'oji' ri Jesus, ri e winaq are lo kkib'an ri kityoxinik chech ri ajaw, kb'ixik chi ri e winaq sib'alaj k'i ri k'axk'olal ktajin kkib'ano rumal ri' ri Ajaw xutaq loq ri jun ralk'wa'l rech ku'lukolo' ri ewinaq rumal ri', ri Jesus xkamisax cho jun che', rech xaq jeri', ronojel winaq ri kukojo chi ri Jesus ri ralk'wa'l ri Ajaw Xkamisaxik xa rumal ri kimak ri winaq, kkolotajik choch ri jun k'ax kya'tajna cho we uwach ulew.

Ruk' wa' we ri', xya'taj jun taq k'exonik, rumal che ri k'o jun taq k'ak no'jib'al chik chech ri tyoxinik kb'anik, kamik le e winaq kkib'an lo tyoxinik chech ri Ajaw are ne' ri Jesus, rumal che ri kkib'ij chi xaq e jun chik ri Jesus, ruk' ri Ajaw, kamik k'ut ri ewinaq, kkib'an ri tyoxinik, k'i mul k'u jya'tajik, xaqxu' wi kkityoxij ri kik'aslemal, man kna'tajta chikech ri jastaq ri yo'winaq ri kik'aslemal.

Le q'ijinik chech ri Ajawa are ne' ri Jesus, xaqxu' lo kkiya ni uq'ij rumal ri jastaq ri ub'anow xuquje' xaqxu' k'o lo pa kijolom ri e winaq che ri we kkiq'ijila'j ri Ajaw ke'kolotajik che ri k'axk'olal ri kya'tajna, man kna'tajta chikech ri utyoxixik ri jastaq ri k'o cho we uwach ulew che ri xuquje' ya'tal kik'aslemal kumal.

Tyoxinik ri kb'anna kamik kech ri e mayib' xuquje' kech ri ewinaq ri kkiq'ijilaj ri Ajaw are ne' ri Jesus.

Kech ri e mayib'

Chech taq we q'ij kamik ri', k'a ek'ona ri e winaq che ri kkib'anna wa' we ub'anik tyoxinik ri' che ri kech ri e qati't qamam, xa

k'ulo man ke'q'alajin taj rumal rech ri jastaq we kya'taj pa we qatinimit Iximulew.

Kamik ek'o ri e winaq che ri kkib'an ri q'ijinik xuquje' ri tyoxinik chech ri xe'tikowik ri winaq xuquje', chikech taq ri jastaq ri ke'riqitaj cho we uwach ulew xuquje' cho le kaj, rumal che ri kkichomaj chi are eyo'winaq ri kik'aslemal che ri k'o jun ri nim ub'antajik ri xtikoj ronojel wa'.

Le Ajq'ib'aj kb'ix chike kamik are wa' ri ke'b'anow ri tyoxinik, wa' we tyoxinik kkib'ano are lo rech are n'e pwi' ronojel uwach, are k'u le qas uk'u'xal are lo le nima laj ub'antajik le tyoxinik chech le kik'olem winaq pa taq le komon che ri jalaim taq wi ri ek'chomanik.

Wa' we tyoxinik kkib'an kamik, sib'alaj k'o ri ub'eyal-upatan, chiri' k'ut kqaya ub'ixik jastaq ri rajawaxik kb'anik pa jun tyoxinik kech ri e mayib' chech taq we q'ij kamik xuquje' jastaq kub'ij ri kkojik, kb'anik.

Ri jalajoj taq q'ob'al kka'yetajik ri kkikoj ri e winaq pa taq ri kityoxinik, k'o lo ri upatan –ub'eya'l, che ri chanim kqaya uch'ob'ik:

Ri q'eq:

Kjunumax lo ruk' le q'eq ixim, ruk' le are taq kqaj le q'ij, are lo kuya uk'utik ri q'equ'mal, le kamikal, k'axtaq chomanik kuya rib' ri ujolom ri winaq, le chaq'ab'il, xuquje' kuya uk'utik ri uxlanem, are lo ri uk'amik chuq'ab' rumal la' are jun kub'isal k'u'x, are lo, are taq kumulij rib' le qachuq'ab' rech k'o chi qachuq'ab' hce le jun q'ijal chik, rumal che ri are taq kkis le jun q'ij sib'alaj kk'is de qachuq'ab' rumal taq le chuq'ab' kqab'ano, kqakojo are taq kq'ab'an le jalajoj taq chak, rech xaq jeri' kb'an kwinem chech uk'isik le chak majim kan utza'm, are k'uwa' kuya' ub'ixik chi man kk'is ta utz'am.

Pa le qab'aqilaj, kqariq le q'eq, jacha' le peq (lunares), le q'eq kriqitaj pa le qab'oq'och, le qawi'. Le jun jastaq chik are lo chi le kantela q'eq, are nab'e kk'is choch taq le nik'aj chik, rumal le q'ob'al ya'tal ruk' xuquje' rumal che ri xaq chi je wi chi le q'eq sib'alaj kuk'am le q'aq' rumal k'ula' sib'alaj aninaqil kk'isik.

Le saq:

Are lo kjunumax ruk' le ixim saq, kjunumax ruk' le uxukut kaj, are le ch'ojch'oj, are lo le q'ob'al kka'yetajik rech le qak'aslemal, are le usaqab'alil le saqmo'l, are le iq'a', are le keqiq', are le uxlab' rech le k'aslemal, le b'aqilal xuquje' are le saq k'o pa le qab'oq'och.

Le q'an:

Are lo le wach q'ij q'anil, che ri are ri wach q'ij kech konojel ri ija', ri ajawajib' xuquje' ri jalajoj taq q'ayes kriqitaj cho we uwach ulew, are le utza laj chomanik, are upanik'ajil jun jastaq, are kjunumax ruk' le uxukut ewach ulew, le ija', le

q'inomal, are le yab'ilal, are, are taq le ija' man kk'iytaj, rajawaxik kb'an jun tyoxinik xuquje' jun to'jinik chech ri wach q'ij q'anil, rech xaq jeri' ronojel ri tiko'n ke'k'iyik, le q'ob'al kka'yetajik kqariq pa le qatz'u'mal xuquje' pa le qa qa'.

Le rax:

Are ronojel we uwach ulew, ronojel le che q'ayes keriqitaj cho we uwach ulew, eumal k'ula' rajawaxik ktana jun toq'ob' are taq kb'an jalajoj taq chak are ne' k'ax chikech ri jastaq ri ke'riqitaj cho we uwach ulew. Kamik sib'alaj man kya'taj chiwa' we toj toq'ob' ri', are k'ula' che ri kamik sib'alaj ktajin chi kqariq chi k'ax cho we uwach ulew.

Le raxroj:

Are le uwo kaj xuquje' le ja'.

Le kyaq:

Are lo kjunumax ruk' le qakik'el le ujwinaq, ruk' le releb'al le q'ij, ruk' le kyaqa taq ixim.

Le jalajoj taq kotz'i'j:

Le jalajoj taq kotz'i'j kkojik pa taq le tyoxinik kb'anik, are lo k'o xuquje' ri upatan. Ri e qati't qamam are kkib'ij chi le kotz'i'j are lo jun jastaq ri nim ub'anik rech tyoxinik, rumalla' kkojna kamik, jas le kub'ij pa le Pop Wuj, le ekotz'i'j are lo xe'to'w ri Junajpu e lxb'alankej, rech ri xib'alb'a man xkwin ta chike, xkiya k'ut ke'jib' chikach kotz'i'j, xaq jeri' xe'kolotajik, rumal k'ula' ri e winaq k'o uwach kiq'ij Ajpú, rajawaxik kk'o'ji' kikotz'i'j cho taq ri kachoch rech xaq jeri' maj kkik'ulmaj xuquje' rumal che ri are uwach kiq'ij.

Are je k'uwa' we ub'anik jun tyoxinik qech uj ri ujmayib' chech taq we q'ij kamik ri', k'o lo ri uk'exb'alil wa' ri ya'tajinaq, rumal che ri are taq xe'lemaj ri kulew xuquje' xsachisax ronojel ri kiq'inomal ri e qati't qamam xuquje' xsach nik'aj chech taq ri q'ijinik, xa sib'alaj malyox k'ut che ri man xsachtaj ronojel, kamik k'a k'ona ri kiq'inomal ri e qati't qamam chiqaxo'l, che ri kqilna kamik ri kya'tajik jacha'le tyoxinik le xqatzijob'ej.

Kech ri e winaq kkiq'ijila'j ri Ajaw are ne' ri Jesus

Chech taq we q'ij kamik, kqil ri tyoxinik kkib'ano, xuquje' k'o lo ri uk'exb'alil ri ya'tajinaq rumal taq ri junab' q'ataninaq, kamik le q'ijinik xuquje' le tyoxinik kb'anik chech ri Ajaw are ne' ri Jesus sib'alaj jalajoj taq wi rumal che ri ek'o jalajoj taq wokaj che ri kkib'an ri q'ijinik rech tyoxinik, we kqil kamik, ek'o wokaj che ri kib'ina'm evangelicos, ek'o e katolicos xuquje' enik'aj taq chik.

Le evangelicos:

Wa' we jun wokaj ri', are lo kkib'an ri kityoxinik xuquje' ri q'ijinik ruk' taq riqoj ib', jawje' kkib'an taq jalajoj taq jastaq jacha' ri ub'anik taq b'ix, ub'anik taq ch'awem ruk' ri Ajaw are n'e ri Jesus, ub'ixik taq ri xuk'ulmaj ri Jesus xuquje' enik'aj taq winaq chik che ri k'o xkik'ulmaj xuquje' jas k'u rajawaxik kqab'an uj kamik, rech kuj kolotaj choch ri jun k'axk'lal ri kyatajna cho we uwach ulew.

Wa' we wokaj ri' k'o lo kib'antajik, rumal che ri k'o ri usuk'umal kkib'ano, k'o jun k'amal kib'e xuquje' k'o ri kik'amalb'e pa taq wokaj, pa taq le komon ri ke'riqitaj wi.

K'o lo wi ri kino'jib'al ri kikib'an chech taq ri jastaq, jacha' ri k'ulanem kkib'an ri e are pa taq ri kachoch kkib'an wi, jawje' kekik'ulub'a' wi ri ewinaq, xuquje' are lo ke'kik'ulub'a' ri e winaq che ri ek'ulanchi pa ri q'atb'al tzij.

Are taq kkib'an ri kityoxinik are lo kkiya pwaq rech kmulix pa taq ri kachoch rech tyoxinik, xuquje' are taq ke'k'oji' jun alaj taq kawaj kkiya jun chech ri kik'amalb'e, rech utyoxixik, xuquje' are taq kkitij ri nab'e taq uwach ri kitik'n ri nab'e taq uwach are kkiya chech ri k'amal b'e rech ri wokaj, rumal che ri kkichomaj che ri xaq jeri' ktewechi'x ri kitiko'n

Are taq lo wa' ri kkib'an cheche i kityoxinik, wa' we jun wokaj ri'.

Le e katolikos:

Wa' we jun wokaj chik ri' are lo k'o chi jun kino'jib'al chech ub'anik ri kityoxinik cuquje' ri q'ijinik, rumal che ri kkib'ij chi are jun no'jib'al rech q'ijinik ri qas nab'e che ri xuwok kanoq ri Jesus, we wokaj ri' xuqje' k'o jun nima laj uk'amal b'e, che ri are jun k'amal b'e rech ronojel we uwach ulew, k'ate k'u ri' k'o k'amal taq b'e pa taq le tinimit xuquje' pataq le komon ri k'o wi wa' we jun no'jib'al rech q'ijinik ri'.

Le jastaq kkib'an are chech ri ub'anik ri kityoxinik xuquje' ri q'ijinik are lo kkib'an jun mixa kkib'ij chech che ri jawje' kkina'taj wi ri ukamikal ri Jesus, che ri xkamo xa rumal che ri ukuyik ri kimak ri e winaq xuquje' kkib'an lo jun jastaq chik che ri kkib'ij ch'ab'al chech, jawje' kkib'an wi b'ix, kkib'an ch'awe ruk' ri Ajaw are ne' ri Jesus xuquje' kkib'an tzijonem pwi' ri xuk'ulmaj xutaqaleb'ej ri uk'ojol ri Ajaw cho we

uwach ulew xuquje' kkitzijoj jas ri rajawaxik kkib'ano ri winaq rech kkikol kib' choch ri k'ax kya'tajna cho we uwach ulew.

Le ub'anik jalajoj taq jastaq kkib'ano are lo jacha' ri k'ulanem xuquje' kkib'an lo pa taq ri kachoch ri k'olik, ke'kik'ulub'a' lo ri e winaq ri ek'ulunik pa ri q'atb'al tzij, le qasana' kkib'ij chech, kkib'an lo chikech le alaj taq ak'alab' xuquje' kkib'an chikech ri e nima'q chik, che ri k'o lo rumal che ri man xkib'an taj are taq e nitz'na, kkib'an lo wa' we ri' rumal che ri kkib'ij chi are taq kk'oji' jun ak'al, kk'oji' lo pa ri makaj, rumal k'ula' rajawaxik kqasaxna ri ja' pa ujolom rech kux uk'ojol are ne' umi'al ri Ajaw are ne' ri Jesus.

Are taq kkib'an ri kityoxinik, are lo kkib'an ruk' ri uya'ik pwaq chech ri k'amal b'e, che ri pare' xuquje' are taq kkaj ktewachi'x ri kijalajoj taq tiko'n, kkiya k'ulo nik'aj chech ri pare', che ri wa' we kya chech ri pare', nik'aj kujach chikech ri e meb'a, nik'aj chik kkitij ri e are rumal che ri are lo kkichakuj ri q'ijo'lionik chech ri Ajaw are ne' ri Jesus.

Are taq wa' ri kkib'an chech ri q'ijinik xuquje' ri kityoxinik wa' we jun wokaj.

Are je' k'u taq le nik'aj taq wokaj chik, le e wokaj kkiq'ijila'j xuquje' kkib'an tyoxinik chech ri Ajaw are ne' le Jesus, che ri ke'riqitaj pa we qatinimit xuquje' pa taq le qakomon, ek'i lo la' le wokaj che ri jalan taq wi kkib'an chech ri kityoxinik xuquje' chech ri q'ijinik.

Jun ch'ob'onik chirij le jalajoj taq ub'anik q'ijinik xuquje' tyoxinik ruk' ub'anik k'axk'olal.

Kamik ek'i winaq sib'alaj kub'an keb' ri kichomanik rumal che ri sib'alaj kya'taj jalajoj taq ub'anik q'ijinik xuquje' tyoxinik, rumal che ri kamik xuquje' ek'o ri winaq che ri kkib'an k'axk'olal chikech ri e kech taq winaq, rumal k'ula' k'i k'otoj chi'aj kb'an kamik.

Kamik xuquje' ek'i ri wokoq taq winaq, che ri kkib'an q'ijinik xuquje' kityoxinik, che ri sib'alaj kkib'ij tzij chib'il taq kib', rumal che ri kkik'amawa'jta kib', rumal che ri jun wokaj kub'ij chi are qas saq rech che ri ub'anik ri tyoxinik, je chi kub'ij le jun chik, xaq jeri' konojel kkib'ij chi are saq kech, chila' k'ut kya'taj jun taq ch'i'j rech tzik chikixo'l ri e wokaj xuquje' kuyak k'otoj chi'aj chikech taq ri e winaq ri man ek'ota pa jun wokaj rech taq le q'ijinik xuquje' tyoxinik.

Chanim kqilo, la k'o lo uk'exb'alil ri q'ijinik xuquje' tyoxinik kkib'an ri jalajoj taq wokaj chech ri Ajaw xuquje' chikech ronojel ri jastaq kriqitaj cho kaj xuquje' choch we uwach ulew xuquje' kqajunumaj wa' we q'ijinik xuquje' tyoxinik ruk' le k'axk'olal kkib'an le ewinaq chikech taq le ekachalal.

Le evangelicos xuquje le e katolikos

Wa' we e keb' wokaj ri' are lo kkib'an le q'ijinik xuquje' ri kityoxinik, chech ri Ajaw are ne' ri Jesus, chukixo'l wa' we ekeb' wokaj ri' sib'alaj kya'taj ch'o'j rech taq tzij, rumal che ri kub'ij le jun chi are qas saq rech rumal che ri kub'an che ri ub'anik ri q'ijinik xuquje' ri tyoxinik, je chi kub'i le jun, are qas saq rumal che ri qas are ri kub'ano jas ri xub'an ri Jesus, xaq k'ujela' wa' we ekeb' wokaj ri' man kkik'amawa'jta wi kib' xa rumal ri uk'exb'alal ri kino'jib'al chech taq ri ub'anik ri q'ijinik xuquje' ri kityoxinik. Pa taq le kacho ri kkib'anwi ri q'ijinik xuquje' ri tyoxinik jalan taq wi ri ub'anik, jacha' kuk' le evangelicos, pa la' le kachoch are man kriqitaj taj jun tyox, rumal che ri kkib'ij ri e are, man kuya taj kqaq'ijila'j jun che are ne' jun ab'aj, xuquje' man kkib'an taj jujun taq ch'ab'al, jacha' ri ch'ab'al ri xuk'ut kan ri Jesus. Le ekatolikos, pa taq le kachoch ke'riqitaj ek'i tyox, rumal che ri kkib'ij ri e are chi are uwachib'al ri Ajaw, ri Jesus are ne' e nik'aj taq winaq chik che ri sib'alaj nim kib'antajik che ri xkib'an utz taq no'jib'al rumal la' k'o pa ri kachoch rech kkina'taj, xuquje' kkib'an ri ch'ab'al ri xuk'ut kan ri Jesus xuqje' nik'aj taq jastaq chik che ri man kkib'anta le enik'aj taq wokaj chik, le e katolikos.

Wa' we ekeb' wokaj ri' are lo k'o kik'amal b'e, che ri are rikk'amow kib'e ri e winaq chech ri ub'anik ri q'ijinik xuquje'0' ri tyoxinik, wa' we ek'amaltaq b'e ri' are lo eralk'wa'l ri Ajaw, eumal k'ula are kkiq'ijil'aj ri Ajaw are ne' ri Jesus, wa' we e winaq ri' are lo kb'ix e utza taq winaq rumal che ri man kkib'anta k'ax chikech nik'aj taq winaq chik xa ne are ke'kito' ri ewinaq che ri sib'alaj kkiriq k'ax pa taq we tinimit are ne' komon.

We kqilo, sib'alaj k'o lo la' le uk'exb'alil le kkib'ano pa taq le kachoch, rumal che ri kiwokon kib' ruk' taq jalajoj taq no'jib'al, we kqilo wa' we ekeb' taq wokaj ri' ri q'ijinik xuquje' ri kityoxinik are kkib'an chech ri Ajaw are n'e ri Jesus, xaq chi are wi jun, kqilo chi xaq jun Ajaw are ne' Jesus kkiq'ijila'j, le ch'o'j kya'taj kuk' xa rumal le uk'exb'alil le kkib'ano chech taq le tyoxinik.

Qas kqil k'ut kamik chi man rajawaxik taj kya'taj jun ch'o'j chikixo'l wa' we e wokaj ri' rumal che ri xaq junam ri kkaj kkib'ano, kqakamulih ub'ixik chi k'o la' le uk'exb'alil kya'atajik xa lo xaq ruk' le ub'anik la' le q'ijinik xuquje' tyoxinik, man kuyata k'ula' chi are kya'tajna le ch'o'j pa taq le wokaj.

Le itzinelab'

Wa' we jun wok winaq ri' are lo wa' ri kb'ix chikech eb'anal taq k'ax, rumal che ri ke'kwinik kkib'an k'ax are ne' kkikamisaj jun winaq, kech winaq.

Kamik ek'o ixoqib' xuquje' achyab' che ri e are e itzinelab', che ri wa' we e winaq ri' k'o jun kichuq'ab' ya'talik ri rech ta we uwach ulew, che ri keta'm ub'anik taq k'ax chech jun winaq. Kb'ixik chi wa' we kkib'an itzib'al ri', jun q'ijalna wa' we k'ax taq kichak kkib'ano jun q'ijal kqajna chikij.

K'i lo taq wa' we chomanik kya'taj pwi' wa' we itzinik, rumal taq ri no'jib'al, kb'ixik chiwa' ri utzinelab' are' lo kkiq'ijila'j ri itzel, rumal la' ya'tal ri jun kichuq'ab' che ri

man xaq taj apachin winaq kk'o'ji' wa' we jun chuq'ab' ruk', xaqxu' lo k'o kech ri qas kkiq'ijila'j che ri kkib'an taq ri k'axk'olal.

Kb'ixik chiwa' we e winaq ri' ri kkib'an ri itzinik, ke'kwinik kkib'an awajib', ke'kwinik ke'rapinik xuquje' wa' we k'ax kkib'ano chech jun winaq chik, kkib'ano pa kech wi are xuquje' kkib'ano rumal che ri xta toq'ob' chikech kumal nik'aj winaq chik, ke'kwinik kkisik'ij yab'il chirij jun xuquje' kkisik'ij kamikal, wa' we ri' kkib'an pa taq chaq'ab' jawje' kkitz'apij kib' chech ub'anik ri k'axa taq kichak.

Utz we kqaya uq'alajisaxik chi ri ke'b'anow ri itzinik are le ixoqib' ri sib'alaj ke'b'anowik le achyab' xaq ek'yaqalik man ekl'i taj, are lo sib'alaj ek'i ri e ixoqib'.

Ri kk'utuwik chi jun winaq are jun itzinel are taq lo wa':

- Ke'rapin pwi' taq che', kkib'an awajib'.
- Kkiriq kib' ruk ri itzel xuquje' ke'tzizon ruk'.
- Kkib'an kichomanik chijunamal
- Ub'anik, urayixik k'ax taq jastaq chirij jun winaq chik.

We kqilo k'o lo le uk'exb'alil wa' we e jalajoj taq wokaj ri le xqaya kan ub'ixik, jacha' ri e wokaj ri kkiq'ijila'j ri Ajaw are ne' ri Jesus, kuk' ri e winaq ri kkiq'ijila'j ri itzel.

Le kya'taj che taq we q'ij kamik ri' are lo che ri ch'o'j kya'taj pa taq ri wokaj rech q'ijinik, kya'taj kuk' taq ri wokaj che ri xaq junam ri kkaj kkib'ano, k'i mul are man kkilta chik ri ke'b'ano w k'ax.

Le ajq'ijab'

Le ajq'ijab' kamik are la' le ek'amal taq b'e kech taq ri ujmayib' kamik, rech ri tyoxinik kb'anik.

Kamik ek'i la' le ajq'ijab' ke'riqitaj pa we qatinimit Iximulew, are wa' we ke'b'anow le jalajoj taq tyoxinik, le k'ulanem, xuquje' nik'aj taq chik, are taq kkib'an ri q'ijinik

xuquje' ri kityoxinik, are kkib'an pwi' taq ri jyub', rumal che rikhib'ij chi are lo jun taq k'olib'al che ri nim ub'antajik.

Wa' we are ke'tyoxin chikech taq ri jastaq ri ke'riqitaj choch kaj xuquje' choch we uwacha ulew, xuquje' choch ru Ajaw ri tikowinaq ronojel, are taq kkib'an jun jastaq rech k'axk'olal choch we uwach ulew kkitana toq'ob' chech rumal che ri ronojel jastaq ri kriqitaj choch we uwach ulew k'o kik'aslemal xuquje' qonojel kujjawataj chib'il taq qib'.

Are taq kkib'an ri kityoxinik are lo kkikoj ri jalajoj taq kantela, kotz'ij, ri pom, ri asucal xuquje' nik'aj taq kab' chik, are taq kkikoj wa' we ri' ronojel wa' k'o ub'anik wa' man xaq taj kkikojo, jacha' ri xqatzijob'ej kanoq ajsik, che ri jasche ri kkojik xuquje' jas taq ruk' kjunumax wi.

Wa' we ajq'ijab' are lo ek'amal taq b'e kech taq ri winaq ri kkib'an ri tyoxinik, che ri kkichomaj chi rajawaxik ub'anik, wa' we ajq'ijab' ri' are e utza taq winaq rumal che ri maj k'axk'olal kkib'ano, kkirayij chirij jun winaq chik xuquje' chirij jun jastaq.

Le Itzinel

Le itzinel ar ele kb'ix ajitz chech, are la' jun winaq che ri are kub'an taq ri k'ax chech jun winaq chik, kub'an ri uchak pwi' taq ri jyub', wa' we chak kub'ano ri' are lo xaq pa rech are wi' are ne xa tojom tom ri toq'ob' chech rech kub'ano.

Wa' we ajitz ri' are lo jun winaq ri sib'alaj kub'an k'axk'olal, are lo kupatanij ri itzel, rumal la' are jun winaq ri man kub'anta ri utzilal, xa are k'o ri k'ax pa ri ranima'.

Wa' we ajitz ri' are lo ktzizon ruk' ri itzel rech junam kkichomaj jas ri k'ax kkib'an che ri jun winaq, wa' we itzinel ri' kkwinik kusik'ij yab'ilal, kusik'ij kamikal xuquje' nik'aj taq k'axk'olal chirij jun winaq, che ri tzel krilo.

We kqilo are k'o uk'exb'alil ruk' le jun ajq'ij, ruk' le jun ajitz, rumal che ri ajq'ij are lo kuq'ijila'j ri Ajaw xuquje' ktyoxin chech, rumal ronojel ri je'lataq jastaq uya'om che ri ke'yo'w uk'aslemal ri winaq cho we uwach ulew, are k'u le ajitz are lo b'anal k'ax are kuq'ijilaj ri itzel, wa' we are maj ri utz taq chomanik pa ri uchoamnik are lo sib'alaj k'o ri k'axa taq chomanik, eumal la', jun ajq'ij man xaq taj junam ruk' jun ajitz rumal ri kichak kipatan.

Le jalajoj taq chomanik kya'tajik pwi' taq le jalajoj taq q'ijinik xuquje' tyoxinik

Kamik k'i taq le chomanik kya'tajik rumal che ri sib'alaj k'o k'i uwach taq ub'anik ri q'ijinik xuquje' tyoxinik.

Pa taq le wokaj rech taq q'ijinik xuquje' tyoxinik che ri Ajaw are ne' ri Jesus, sib'alaj kya'taj ri ch'o'j man kkajta kib', are k'ut wa' we e wokaj ri' man kkik'amawa'j taj ri e ajq'ijab' rumal che ri k'o pa kijolom chi wa' we ajq'ijab' ri' are e b'anal taq itzinik man e utz taj.

We qas kqil chino'jimal, wa' we kichomanik ri e wokaj ri kkiq'ijila'j ri Ajaw are ne' ri Jesus man qasta tzij rumal che ri, le ajq'ijab' are lo e utza taq winaq rumal che ri kipatan kkib'ano, are lo kkityoxij ronojel ri jastaq che ri Ajawa ri xtikow ri kkiritaj choch we uwach uelw xuquje' choch le kaj rumal che ri are yo'winaq ri kik'aslemal choch we uwach ulew.

Rajawaxik uq'alajisaxik chi jacha' le kya'taj pa le jun taq wokaj chik, chip a jun q'at ek'o le kkiq'ijila'j ri Ajaw are ne' ri Jesus xuquje' ek'o ri kkiq'ijila'j ri itzel, are je' k'ut ub'anik pa le wokoq maya, ek'o la' le ajq'ijab' che ri kkiq'ijila'j xuquje' ke'tyoxin chech ri Ajaw zxuquje' ek'o ri kkiq'ijila'j ri itzel.

Utz we kkanaj chi saq chiqawach, chi le ewinaq le kkiq'ijila'j ri Ajaw are ne' ri Jesus ek'o kik'ulel chujcho'q chech xuquje' le e mayib' xuquje' ri kkiq'ijila'j ri Ajaw, k'o kik'ulel, rajawaxik k'ut kqilo chi le ajq'ijab' man tzij taj chi are eb'anal taq k'ax, ek'o la' le qas keb'anow le k'ax che are kib'ina'm utzinelab'. Kya'taj wa' we maj jun k'aman ib' rumal che ri ajq'ijab' sib'alaj nim kkib'am che ri kityoxinik, sib'alaj k'i jastaq kkikojo. Le e wokaj winaq chik che ri sib'alaj man utz taj kkil ri kino'jib'al le e mayib', kkib'an wa' rumal che ri man kich'ob'om taj jas kupatanij jas usuk'umal ri kkojik ri kb'anik, eajawaxik k'ut ri qas kqach'ob'na kqak'oxomaj rijna ri jun jastaq k'ate k'u ri' kuya'o kqab'ij jun jastaq.

We kqilo wine are ne' qas k'ona ub'anik ri kkib'an ri ajq'ijab', rumal che ri e are sib'alaj k'o ub'ella'l ri kkib'ano, kamik le e are sib'alaj ke'tyoxin chikech konojel ri ke'riqitaj choch le kaj xuquje' choch we uwach ulew, rumal che ri we maj wa' ronojel le jastaq ri winaq man kkiwin taqj kk'aik xuquje' sib'alaj kutyoxij chech ri Ajaw rumal che ri xutik ronojel ri rajawaxik chech jun winaq rech kkiwinik kk'asi'k.

Are taq ri españolob' xe'likib'ana' k'ax chikech taq ri e qati't qamam, xe'likiriqa' wa' we kityoxinik kkib'ano, rumal che ri sib'alaj k'i ri jastaq kkikojo, kkib'ano, aninaqil xkib'ij chi ri e qati't qamam sib'alaj k'iq'ijill ek'i taq Ajaw, xkib'ij wa' we ri' rumal che ri

man xkisoltana uxe' jasche' kkib'an wa' we ri'. Are je' k'uwa le ktajin kk'ulmataj kamik che ri man kkichomajtaj jas riub'eyal le kkib'an ri ajq'ijab', xaq xu' kkib'ij chi man utz taj ri kkib'ano.

Le ajq'ijab' sib'alaj ke'l kik'ux chikech konojel ri jastaq k'o cho we uwach ulew rumal la' sib'alaj kk'ilij, rumal che ri awas lo we xaq kkib'an k'ax chech ri jastaq. Le kya'taj pa taq le jun taq wokaj chik che ri kkiq'ijila'j ri Ajaw are ne' ri Jesus, k'i mul xaqxu' kkilij chik uq'ijinik ri Ajaw xuquje' jasmo ke'kolotajik choch ri jun k'ax kpena kkib'uj are', man kna'taj taj chikech ri jastaq ri yo'winaq ri kik'aslemal, xuquje' masn knataj taj chi we man kkilij ri jastaq ri kriqitaj cho we uwach ulew xuquje' cho kaj are' lo wa' are taq kya'taj ri jun k'axk'olal ri kkib'ij.

Rumal k'ula' rajawaxik kamik qas kqeta'maj chi le ajq'ijab' are jun che ri ktyoxin chech ri Ajaw rumal che ri kub'ano, xa ne man tzij taj chi are ajitz, xqilo chi ek'o wi la' le itzinelab', ch eri man xq taj ejunam kuk' ri ke'tyoxinik.

5 RI UCHAKUXIK RI UWACH ULEW KUMAL E MAYIB'

RI TIKO'NIJIK XUQUJE' UCHAKUXIK LE UWACH ULEW KUMAL RI E MAYIB'

Najtir ojer ri e qati't qamam sib'alaj nim ub'anik ri jalajoj taq tikon chikiwach rumal che are jun che ri yo'winaq ri kik'aslemal, rumal k'ula' sib'alaj k'o uholaj chikiwach. Are taq kkib'an ri kitiko'nijik, are kkitana toq'ob' chech le uwach ulew rumal che ri kkichakuj rij chik, k'ate k'u ri' kkita chech ri Ajaw rech kutewechi'j ri kkitiko, rech sib'ala utz kel ri uwach ri kitiko'n.

Pa taq ri kqi'ijol ri e winaq are taq maja' ke'b'ul ri espanolib' le kitiko'n sib'ala are jun chak che ri sib'alaj nim ub'anik rumal che ri are lo ri uwach ri kitiko'n kkitijo xuquje' are lo kkik'atij rech kkich'ek kirajil, rech k'u jeri' ke'kwiniq kkiloq' chi nik'aj jastaq che ri kkjawataj chikech che ri kkikojo xuquje' kkitijo.

Ojer ri tiko'n ri sib'alaj nim kil wi are lo ri ab'ix, xa rumal che ri are kiwa ri e qati't qamam, sib'alaj kjawataj wi wa' we jun tiko'n ri chikech konojel ri winaq rech ke'nojik.

Ri e qati't qamam are taq kkichakuj ri ulew are n'e kkib'an ri kitiko'n, are lo kkib'an ruk' ri kiqu'ab', ruk' ri kichuq'ab'.

Ri ojer ri tiko'n man kjawataj taj kkoj nima'q taq jastaq chech rech sib'alaj utz kub'ano, rumal che ri, ri' i najtir ojer ri loq'alaj uwach ulew sib'alaj k'a utzna, sib'alaj kk'iy ri jalajoj taq tiko'n kb'an choch, are ne' we k'o ulew che ri kkraj wina kkunaxik rech kuya ri tiko'n are lo kkikoj ri kkis ri jalajoj taq awajib' ri ke'riqitaj cho taq ri ja, xa ne are wa' we ri' xaq k'yaqalwi rumal ri kriqitajwi ri ulew.

RI TIKO'NIJIK XUQUJE' UCHAKUXIK LE UWACH ULEW KUMAL LE E MAYIB' KAMIK

Kamik sib'alaj nim ri uk'exb'alil ri uya'om le tiko'nijik, xuquje' le uchakuxik le uwaach ulew, rumal taq ri k'ak' taq no'jib'al ktajin kkiya ri e musib', ri e musib' kkib'an lo k'ak' taq jastaq rech kkib'ij chi are sib'alaj utz we jewa' kb'an chech uchakuxik le uwach ulew are ne' kb'an chech utikik ri kajawachik, kkib'an lo wa' rumal che ri e are kkaj kkich'ek nima'q taq pwaq. Kamik k'ut ri ujmayib' rumalche ri kilo chi ri e musib' sib'alaj kkitzuj je'la taq jastaq chqech sib'alaj utz kqil uj, rumal che ri sib'alaj k'axta chik kqariqo chech taq ri uchakuxik ri uwach ulew xuquje' rech ti tiko'nijik kqab'ano.

Chech taq we q'ij kamik ri' ri ujmayib', are taq kqab'an ri katiko'nijik xuquje' ri qachak man kqatata chik ri toq'ob' chech ri uwach ulew xuquje' man kqatata chik chech ri Ajaw rech kutewechi'j le qatiko'n. ri uj kamik are taq kuje' chech ri uchakuxik ri uwach ulew are ne' chech ri tiko'nijik, xaq kuje'ek man kna'taj taj chqech ri le uwach ulew are k'o uk'aslemal xuquje' man knataj taj chqech chi k'ori Ajaw che ri are xtikow ri kaj, le uwach ulew auquje' ronojel le ke'riqitaj choch.

Kamik are taq kqab'an kqachakuj le uwach ulew xaqxu' kqaporoj chi le patz'an xuquje' le q'ayes rech, xaqxu' chi kuluchakuj le jun ch'ich', wa' we ri' sib'alaj jun nima laj k'axk'olal ri ktajin kya'tajik, rumal che ri sib'alaj ktajin kqab'an k'ax chech le uwach aj rumal le sib' kqab'ano xuquje' ktajin kqab'an k'ax chech le uwach ulew rumal che ri are taq xaq kqaporoj chik le patz'an xuquje' le q'ayes maj chi kto'w le uwach ulew rech utz ke'l le qatiko'n kqab'ano.

Kamik choch taq ronojel le uwach ulew are taq kajawaxik sib'alaj je'l kel ri jalajoj taq tiko'n are lo kkoj chi le jun taq kunub'al che ri kb'ix abon chech, man kkoj ta chik ri kis ri awajib', wa' we jun jastaq ri kkojik ri' sib'alaj kub'an k'ax chech le uwach ulew, rumal che ri ktajin kresaj le uchuq'ab' le uwach ulew, kuriqa' k'una' jun q'ijal wa' we xaq k'a je'na kkoj wa' le abon kqab'ij, chwach la' le uwach ulew man kuyata chila' kb'an ri tiko'nijik choch rumal che ri maj chi ri uchuq'ab', man kk'iyta chi ri kkitik choch.

Xuquje' le ija' kkojik kamik, are lo kkojik le kloq'ij, jun xuquje' che ri kb'anow k'ax chech le uwachulew, rumal che le ija' ri xa kloq'ik ya'tal jun taq jastaq chik ruk' che ri man utz taj kub'an chech we uwach ulew.

Ri nima laj uk'exb'alil ri uchakuxik ri uwach ulew xuquje' ri ub'anik ri tiko'nijik, ruk' ri xkib'an ri e mayib' ruk' we ktajin kqab'anamik sib'alaj nim xuquje' sib'alaj k'ax rumal che ri kamik sib'alaj k'a ri kqariqo, rumal che ri uwach ulew k'i mul man kuya'ta chik ri uwach ri kqaj uj. Are k'uwa' we ri' uj ujb'anowinaq rumal che ri sib'alaj xok ri k'eyoj quk', are k'ut kqaj che ri man k'axtaj kqariq chech le ub'anik le qachak xuquje' le qatiko'nik, man kqach'ob'ta k'u rij chi chiqij ktajin kqaj wi ri k'axk'olal rumal che ri man qasta chi je' kqab'an chech rilixik ri uwach ulew.

Utz k'ut we kamik kqab'an ri xkib'an ri e qati't qamam che ri uchakuxik le uwach ulew xuquje' le xkib'an chech ri kitiko'nijik, rajawaxik k'ut ri uj kamik qas kqachakuj le uwach ulew ruk' qachuq'ab' xuquje' ruk' le qaq'ajb', qas kqamuq le patz'an xuquje' le q'ayes rec xaq jeri' le uwach ulew kk'oji' uchuq'ab' xuquje' kuya je'lataq uwach ri qatiko'n, xuquje' utz we kqachaple'j ukojik le kikis le eawajib' ke'riqitaj choch taq qachoch rech no'jimal kk'aman chi chech le uwach ulew, man kkojta chik le abonkqab'ij chech che ri sib'alaj ruk'a'm loq k'ax cheh le qauwach ulew.

Man xaqta chik kqaporoj le patz'an rech man kqatukijta chik le uwach kaj xuquje' rech no'jimal kqaya chi uchuq'ab' le uwach ulew.

Jun jastaq chik che ri ktajin kb'anow k'ax che le uwach ulew are le utzajik mes choch, k'i taq uwach mes che ri sib'alaj kub'an k'ax chech le uwach ulew xuquje' ke'tob'an chech resaxik uchuq'ab' le uwach ulew, k'i mul kya'taji are taq kuje'chakunoq are ne' kuje'tiko'nijiq kqak'amb'ik jun jaspe che ri kqatijo, are taq kujq'i'tajik, we ruk'a'mb'ik jun nayl, ri kqab'ano kqat'yaqkanoq pa ri taji'n, rajawaxik k'ut ri uja kayak wa' we qames k'ate k'u ri' kqaporoj ar ne' kqakoj chech umiq'ik qak'atan che ri kqakoj chech ub'anik qatinem xuquje apawje' ri ujk'o wi rajawaxik man xaq taj kqat'yaq kan ri qames, rech xaq jeri' man kujtob'ta chech ukamisaxik le uwach ulew.

JALAJQJ TAQ UCHAKUXIK RI UWACH ULEW

Najtir ojer ri e qati't qamam sib'alaj nim ri kib'anik rumal che ri k'o ri ub'anik ri kitiko'n ri kkib'ano, jacha' ne are taq kkib'an ri kitiko'nijik, are taq kkib'an ri kitiko'n are kkib'ano are taq le ik' panik'a j chik ub'anom, xuquje' are taq kkib'iq ri kija' xuquje' kkib'iqo are taq ri ik' nik'ajirinaq chik, rumal che ri kkib'ij chi are sib'alaj utz ri ija' xuquje' sib'alaj utz kel ri tiko'n xuquje' rech man kkititaj ri e awajib'.

Kamik k'o k'i uwach ri uchakuxik ri uwach ulew, che ri kqaya k'ut ub'ixik nikaj, che ri are taq wa':

Le joxk'im

Le joxk'im kqab'ij chech are lo la', are taq kmuqkanoq ronojel ri patz'an xuquje' ri q'ayes che ri maj wi jun patz'an kkanaj kanoq pwi' le uwach ulew, wa' we jun chak ri are kb'ani are taq xyaktaj ri uwach ri tiko'nijik xb'anik.

Le B'olaj

Le b'olaj kqab'ij chech, are lo la' le jun taq choal kb'anik che ri jawje' kmuq kano le patz'an xuquje' le q'ayes pa jujun taq cholaj, che ri wa' we jun taq cholaj ri' kuwok rib' pa jun taq b'olaj, wa' we jun chak ri' kuya'o kbanik are taq xyaktaj ri uwach ri tiko'n xuquje' kya'o kb'anik are taq alaj taq nima'q chik ri etiko'n.

Le josoj

Kqab'ij josoj chech taq ri chak kb'anik, che ri jawje' kmuq kanoq le patz'an xuquje' le q'ayes, xaq juna ktaqik ruk' le b'olaj, le uk'exb'alil kya't are lo che ri wa' we josoj man jun choam b'olaj taj kub'ano, jeta k'ut le b'olaj sib'alaj jun chom kub'ano, wa' we jun taq chak ri' are lo kb'anik are taq xyaktaj ri uwach ri tiko'n xb'anik chech jun junab'.

Le mul

Le mul are la', are taq kb'an mul chirij jun tiko'n, kya'tajik are taq kmuli le ulewchirij jun jastaq tikom, rech xaq jeri' ri tiko'n man jech' taj ke'ek are taq knimarik xuquje' rech man ktzaq taj rumal le keqiq' xuquje', rech naj kkanajwi le uk'a'mal.

Are taq wa' nik'aj chech ri uchakuxik le uwach ulew, rajawaxi k'ut ri uj kamik kqab'an wa' we jalajoj taq uwach chak ri' rech xaq jeri' sib'alaj utz ri tiko'n kuya le uwach ulew.

LE UPATAN XUQUJE' LE KTOB'AN WI CHECH LE WINAQ CHECH LE UB'AQILAJ LE JALAJOJ TAQ UWACH TIKO'N

K'i taq uwach le tiko'n kb'an kamik choch we uwach ulew, xuquje' k'i taq mul kya'tajik ri ujwinaq man kqach'ob' taj jastaq ri utzilal ruk'a loq le jalajoj taq tiko'n, rumal k'ula kya'tajik xaq kqat'yaqb'ik nik'aj taq q'ayes kqachomaj uj chi maj upatan, xa ne are k'o ri chuq'ab' chupam che ri kjawataj chech ri qab'aqilaj.

Le ixim

Le ixim are jun tiko'n che ri sib'alaj nim ri ub'anik, rumal che are k'asb'aninaq ri winaq choch we u wach ulew, wa' we ixim are uwa ri winaq, wa' we ixim are taq kb'an wa are ne' uk'ya' chech, are taq ktijik, kuya uchuq'ab' ri b'aqilalri chapowinaq we qab'aqilaj, wa' we ixim kkitijkumal ri e winaq xuquje' ktij kumal ri e awajib'.

Kamik rumal che ri xok le k'eyoj quk', man kqajta chik kqatij le qaixim, kamik ek'i winaq are kkiloq'

chi le q'or, are kkiloq' chi le maseca kb'ix chech, kkiloq'o rumal che ri kkik'eyo kkipatanij ri ixim qech, wa' we jun choamnbik ri' man utz taj, rumal che ri wa' we jun jastaq ri' man qasta ch'ojch'oj xuquje' maj chuq'ab' ruk'a'm loq che ri ktob'an chech ri qab'aqilaj.

Rajawaxik k'ut qas kqatij ri qech, rumal che ri we kqatij chi nik'aj jastaq che ri kuluk'exa' ri qas qech, are k'ula' kb'anowik che ri man najta chik kuk'ai' Chone uwach ulew, rumal lo che ri kqatijta chi le qas qech ere lo kqatij le kkitxuj le e musin' chqech. Kamik utzb'a we are kqatij le qech, rech xaq jeri' sib'alaj naj kujk'asi'k xuquje kqaya nim uq'ij le kiq'inomal kiya'om kanoq ri e qati't qamam ri en'ab'e taq mayib'.

Le ixim we kilo kamik, k'o jalajoj taq kka'yik, acha le kqaya ub'ixik:

- ⇒ Le q'eq ixim
- ⇒ Le q'ana ixim
- ⇒ Le kyaqa ixim xuquje'
- ⇒ Le saq taq ixim

Le kinaq'

Le kinaq' are jun xuquje' che ri are uwa ri winaq, rumal che ri are kutz'aqatisaj ri uwa'im ri winaq, wa' we kinaq' ri' are lo urikil ri winaq che ri kutij ruk' ri uwa, ri ixim, ruk' wa' we kinaq' kuya'o kb'an k'i uwach taq wa ruk' jacha' le ub'en kb'ix chech, che ri kjunumax ruk' le q'or rech le ixim.

Wa' we kinaq' sib'alaj nim ub'anik sib'alaj ktob'an chech uya'ik uchuq'ab' chech le qab'aqilaj. Xa are k'i mul kya'tajik kamik, ri uj ke'qak'arijkanog le qakinaq', k'ate k'u ri' kqaloq' loq qarikil kech awaj, le rech aq, le rech wakax xuquje le rech le ak', wa' we jun no'jib'al ri' man utz taj rumal che ri uj ktajin ke'qak'ayij kanoq ri qas kyo'w ri qachuq'ab' are ktajin kqaloq' loq xuquje' ktajin kqatijo ri maj ktob'anwi chech ri qab'aqilaj, sib'alaj ujsachinaq wa' are taq we kqab'ano. Rajawaxik k'ut are kqatij le qas qech xuqje' kuya la' kqatij le kiti'j awajib', che ri xaq ku'riqana, man kqak'ayijta k'u le qech, utzla' we kk'ayixik we are k'o le rajawaxik chech le pwaq.

Wa' we kinaq' kqab'ij, k'o k'i uwach, jacha' le kqaya ub'ixik:

- ⇒ K'o kinaq' piley kqab'ij chech le kyaqa taq kinaq'.
- ⇒ K'o q'eqa kinaq.
- ⇒ K'o kinaq' ub'ia'm saqatub'in
- ⇒ Kinaq' raxaq kej
- ⇒ Le kaxla'n xuquje'
- ⇒ Kayawa'n

Le tiriko

Are jun xuquje' ri uwa ri winaq rumal che ri wa' we tiriko ri' are lo k'an chech wa, che ri kyuja'x ruk' le q'or rec le ixim sib'alaj je'l ktijowik, xuqje' are' wa ri kb'an kaxla'n wa chech, are wa' ri b'an k'aj chech.

Wa' we jun wa' ri' xuquje' ujk'i ri man kqatijta chik rumal che ri maj ke'l chiqawach xuquje' man kqach'ob' taj jas ri utzilal kuk'am loq chqe, are taq we man kqach'ob'o ri kqab'ano, are kqak'ayijb'ik.

Xuquje' ek'o jalajoj taq tiko'n che ri kb'anik che ri sib'alaj utz kqatijo rech kuya uchuq'ab' ri qab'aqilaj, jacha' ne ri jalajoj taq che q'ayes, che ri sib'alaj utz ktij ri uwach xuquje' ri q'ayes rumal che ri sib'alaj utz chech taq kunub'al, ri uj kamik man kqatijta chik ri eche' q'ayes xuquje' ri uwach, are k'ula' kub'ano che ri sib'alaj yab'il kqariqo.

6 RI UKOJIK RI JASTAQ KE'RIQITAJ CHOCH WE UWACH ULEW KUMAL RI E MAYIB'.

Najtir ojer ri e qati't qamam sib'alaj k'o ri uba'anik ri jastaq ri ke'riqitaj choch we uwach ulew chikiw ach xuquje' pa ri kik'aslemal, rumal k'u ri' sib'alaj kkilij man kkib'anta kax chech, ri e winaq kkiqasaj are n'e kkitzukuj jun jastaq cho w uwach ulew rumal che ri k'o kkikojwi man xaq taj kkiqasaj rumal che ri xaq kkaj.

Ronojel ri jastaq ri k'o cho we uwach ulew k'o upatan

chikech, jacha'ne we kilo le jalajoj taq uwach che ri ke'riqitaj pa taq ri jjub', k'o kkipatanij, ek'o ri ke'jawataj chech ub'anik jun ja, ek'o ke'jawataj chech si', konojelk'ut k'o ri kkipatanij.

Le ejalajoj taq che' ri kuya uwach are kkikoj chech kitzuqik kib', jacha'tane' le masa'n, le tura's, le saq'ul, le alanzas, le coca' xuquje' nik'aj taq chik are kkitijo.

Xuquje' le jalajoj taq q'ayes, xuquje', are kkikoj chech kiwa, jacha'tane' le jalajoj taq ichaj, le q'oq' le mukun, le tz'in xuquje' nika'j taq chik. Xuquje' k'o q'ayes che ri kkikoj chech kiknub'al, jacha'tane' ri, chachalb'e, le imu't, le raq' wakax, le b'ot, le tz'oloch'e, le k'a q'ayes, le la, le roxox, xuquje', nika'j taq chik che ri ke'kunanik.

Ka,ik ri uj man qeta'mtachik jas kqab'na taq chech, jacha'ne ri jun uqasaxik che' ri' ri e qati't qamam ri' e are, are taq kkiqasaj jun che' are kkitarane'j ri ik', kkiqasaj jun che' are taq ri ik' sib'alaj ri'j chik , kkib'an lo wa' we ri' rumal che rikki'ij chi are taq kqasax jun che' aretaq ri ik' ri'j chik are k'ula' ri che' sib'alaj ko, man ko'kta awaj chech xuquje' sib'alaj nim kuq'i'o we ri che' kok chech uwi' ja, chech tem are ne' nik'aj chik.

Kamik k'i mul ri uj man qeta'mta chik ri ukojik ri jastaq ri ke'riqitaj choch we uwach ulew, xaq ke'qil chik, we are ne' kqakojo man utz taj kqab'an chech ri ukojik, xaq k'ujela' kk'is chqawach, rumal che ri man utz taj kqab'an che ri ukojik.

Rajawaxik k'ut ri uj utz kqab'an chech ri ukojik, utz we kqakojo ri kjawatajik, xa ne are k'i mul kya'tajik che ri kjawataj jun jastaq chqech man kqach'ob' taj chi k'o chiqanaj are k'u ri uj kqatzukuj chip a jun taq k'olib'al chik, jacha'ne ri kunub'al ri uj katzukuj chip a jun taq k'olib'al chik k'o k'u kan chiqanaqaj.

Rajawaxik k'ut ri uja kamik utz kqab'an chech ri ukojik ri jastaq ri kriqitaj choch we uwach ulew man xaq taqj kqak'iso, Rec. Man kqariqta k'ax pajun keb' osib' junab'.

K'OLIB'AL KECH RI E MAYIB' CHE RI KRIQITAJNA KAMIK

Pa we qatinmi Iximulew sib'alaj ek'ona ri kkik'olib'al ri e qatit' qamam, che ri sib'alaj nim ub'anik chech taq we q'ij kamik, rumal che ri kik'olib'al sib'alaj nima'q ri ub'anik xuquje' k'o ri kuya ub'ixik, xuquje', rumal che ri are lo jun echeb'al ri kiya'om kanoq ri e qati't qamam chqech, rajawaxik k'ut ri uj kqachajij man kqasachisajta uwach.

Kamik sib'alaj k'ax ri tajin kya'taj pa ri qatinimit rumal che ek'amaltaqb'e, man kkilijtaj ri jalajoj taq k'olib'al keriqitajik, maj kub'i' kik'u'x chech xuquje' xaq kkib'an jalajoj taq jastaq pa ri k'olib'al taq maya, che rimaj ke'l chikiwach rumal che ri man kkich'ob' taj ri ub'anik xuquje' upatan wa' we k'olib'altaq ri'. Jacha' ri jun riqoj ib' xkib'an pa ri jun k'olib'al ri ub'ina'm Iximche, che ri ek'amaltaqb'e xkib'ano, xaq lo xkib'ano ri xuya rib' pa kijolom man xkichomajtaj chi ri xe'k'oji' wi are jun k'olib'al ri nim ub'anik, rumal k'u ri' ri e ajq'ijab' xkib'anna jun riqoj ib' jawje' xkib'anwi jun ch'ojch'ob'enik pa ri k'olib'al, rumal che ri chikiwach wa' we ajq'ijab' ri' nim ub'anik ri k'olib'al, kkib'ij k'ut chi xkixox'olij kanoq ri xe'k'oji' chupam rumal ri kichak xkib'ano.

Pa taq wa' we jalajoj taq k'olib'al ri' are kriqitaj jalajoj taq uwach ri jastaq man xaqxu' taj ri nima'q taq ja, xuquje' nik'aj taq jastaq chik jacha' ri wachib'al, ri jastaq ri xkikoj ri e qati't qamam xuquje' ri xkib'ano ruk' taq ri kichomanik xuquje' kichuq'ab'.

Kamik pa we qatinimit Iximulew, che ri kb'ixik chi are uk'u'x we uwach ulew, k'a kqilna le kkik'olib'al kanoq ri e qati't qamam ri e mayib', are lo kqya ub'ixik chanim:

Ab'aj tak'alik kriqitaj pa le uq'ab' tinimit Retalhuleu

Wa' we kik'olib'al ri e qati't qamam ri', are lo xtikitajik pa ri ch'aqa'p kik'aslemal are taq kamaja' kkib'an ri je'lataq jastaq k'a pa ri ch'aqa'p kik'aslemal che ri no'jimal xk'is ri je'lataq jastaq ri xkib'ano, kamik are lo kb'ixik chi are jun k'olib'al sib'alaj nim ri ub'anik rumal che ri ek'o lo jastaq ri kuya'o kilik che ri xkib'an ri e qati't qamam, are lo najtir taq jastaq wa' che ri sib'alaj eje'lik.

Aguateca kriqitaj pa PetexbatÚn rech leuq'ab' tinimit

Petén

Ar elo jun k'olib'al che ri xkiwok ri e qati't qamam pa ri jun ch'aqa'p rech ri kik'aslemal che ri jawje'anwi ri je'lataq jastaq, no'jimal xk'iyik, are lo kriqitaj chunaqaj le kb'ix Dos Pilas chech xuquje' chunaqaj ri Tamarindito xuquje' ri Arroyo de Piedra. Sib'alaj nim lo ub'anik pa we ch'aqa'p uwach ulew rech we qatinimit Iximulew rumal che ri sib'alaj k'i jastaq kriqitajik kech kan ri e qati't qamam, rumal

che ri are k'o pa ri jun k'olib'al che ri man k'axtaj ko'pan jun chech rilik xuquje' rumal che ri sib'alaj nimaq taq chak b'anom chech usuk'umaxik ri jastaq ri ke'tajin ke'tukinik rumal che ri sib'alaj junab' chik e k'olik, are lo jun k'olib'al che ri sib'alaj utz kilik rech Petexbatún chunaqaj le Sayaxché pa le uq'ab' tinimit rech Petén.

Altar de Sacrificio che ri kriqitaj pa le uq'ab' tinimit Petén

Are lo jun k'olib'al che ri xkiwok pa ri kich'aqa'p kik'aslemal are taq maja' kkib'an ri je'lataq jataq, pa taq ri junab' juq'o' kak'al olajuj are taq maja' kk'oji' ri Jesus (año 455 d.C.), pa le k'olib'al sib'alaj nim ub'anik rech le nima' ub'ina'm La Pasión. Wa' we tinimit ri' sib'alaj xnimar uq'ij pa taq nik'aj rech ri jun ch'aqa'p kik'aslemal che ri jawje' xkib'an wi je'la taq jastq pa taq ri junab' juq'o' oxlajk'al jun 661 k'a pa taq ri juq'o' wajxaqlajk'al ju'lajuj (del año 661 hasta el 771).

Arroyo de Piedra pa Petexbatún rech le uq'ab' tinimit Petén

Are lo xkiwok pa taq ri ch'aqa'p kik'aslemal jawje' xkib'an wi je'lataq jastaq, che are jun che ri k'olib'al che ri sib'alaj nima'q kib'antajik rech le ja' chonolik rech Petexbatún rech le uq'ab' tinimit Petén. Are lo xub'an ju k'olib'al che ri sib'alaj nim ub'anik chikixo'l ri enika'j taq k'olib'al chik ri ke'riqitaj chunaqaj, k'ate k'u ri' xqajik, k'a xu'riqana jun q'ijal che ri xsach uwach rumal che ri e winaq xkiyzaq kanoq.

Biotopo El Zotz kriqitaj pa le uq'ab' tinimit Petén

Pa wa' we jun k'olib'al ri' sib'alaj ke'riqitaj ek' sots', che ri are jun awaj xaqxu' ke'wakat chaq'ab', wa' we jun awaj ri' konojel winaq keta'm. Chunaqaj wa' we jun k'olib'al ri' ke'riqitaj chik nik'aj jacha' ri kb'ix El Palmar, El Bejucal, El Cedro xuquje' El Diablo, are wa' ri enik'aj taq k'olib'al chik.

Cancuén kriqitaj pa le uq'ab' tinimit Petén

Are lo xkiwok ri e qati't qamam pa taq ri junab' olajk'al k'a pa ri junab' kaq'o' wuqk'al lajuj are taq k'olinaq chi ri Jesus, (del año 300 hasta el año 950 d.C.) ri qas nim xilwi are pa taq ri junab' kaq'o' kak'al lajuj (año 850) che ri are jun k'olib'al ri qas nim ub'anik pa ri kich'aqa'p kik'aslemal jawje' xkib'an wi je'lataq jastaq.

Ceibal kriqitaj pa le uq'ab' tinimit Petén

Wa' we k'olib'al ri' kriqitaj chunaqaj le k'olib'al Sayaxché rech le uq'ab' tinimit Petén. Pa wa' we jun k'olib'al ri' are lo xe'k'oji' e winaq ri are kkib'an ri k'ayinik xuquje' are e nima'q taq ajch'ojab', sib'alaj xnimar k'ut we jun k'olib'al ri' rumal che ri kriqitaj chunaqaj ri nima' ub'ina'm La Pasión, are k'uwa' xe'to'wik rech man kaxaj kkib'an che ri kik'ayinik kkibano.

Dos Pilas kriqitaj pa Petexbatún rech le u'qab' tinimit Petèn

Are jun k'oliba'l che ri sib'alaj nim xilwi rumal we uwach ulew rumal ri nima'q taq kichomab'al ri e winaq. Choch taq ri nima'q taq kachoch kuya uk'utik ri jalajoj taq ch'o'j ri xya'taj chikixo'l taq ri e jalajoj taq komon are ne' k'olib'al, are lo jun k'olib'al che ri kb'ixik chi sib'alaj nim ub'anik rumal rijastaq ri xkib'ano.

El baúl kriqitaj pa le uq'ab' tinimit Petén

Are lo jun k'olib'al che ri jun chikech ri jalajoj taq k'olib'al kech ri e qati't qamam ri sib'alaj nim ubanik. Kriqitaj pa jun ch'aaq'p ulew ri xa jun ajchaq'e, pa wa' we jun k'olib'al ri' kriqitaj wi keb' nima'q taq wachib'al che ri b'anomruk' ab'aj che ri k'o k'i tz'ib'atal choch.

El Mirador kriqitaj pa le uq'ab' tinimit Petén

Pa wa' we jun k'olib'al ri' kriqitaj ri jun tz'aq ri nim ub'anik che ri are ri B'alam e rachi'l ri e wajxaqlajuj che q'ayes, ketan oxk'al metros ri unimal che ri kuch'ek ri unimal ri nima ja kriqitaj pa le uq'ab' tinimit Petén, kech ri e qati'tqamam. Wa' we jun k'olib'al ri' kriqitaj pa le uxukut kaj rech le uq'ab' tinimit petén chunaqaj le nima tinimit rech México.

El Naranjo kriqitaj pa le uq'ab' le tinimit petén

Ri qas ub'i' are lo ri Wak Kab'nal. Xriqitaj lo pa taq ri junab' kajq'o' olajk'al job' (año 1,905) xuquje' xmaj lo ri kecheb'al rumal ri Caracol che ri kamik kriqitaj pa le tinimit rech belice. Kamik e maj chik nik'aj taq jastaq rumal che ri xkesajb'ik ri e caracoles.

El Pilar Iriqitaj pa le uq'ab' tinimit Petén

Kb'ixik chi are lo jun k'olib'al kech ri e qati't qamam ri e mayib', ri sib'alaj nim ub'anik xuqje' che ri sib'alaj nim ri k'olib'al. Pa taq ri k'iche'laj kriqitajna ri je'lataq che' xuquje' jelataq xuquje' k'i kiwach awajib', wa'we k'olib'al ri' kriqitaj chi kawinaq lajuj kilómetro chech le Tikal are n'e kriqitaj chi kab'aljuj kilómetros chech le uq'ab' tinimit San Ignacio rech le nima tinimit Belice.

Q'umaekaj Uatatlán kriqitaj pa le uq'ab' tinimit Q'umarkaj (Quiché)

Wa' we jun k'olib'al ri' are lo xtikow ri nima laj k'amalb'e Q'ukumatz pa taq ri junab' oxq'o' lajk'al (año 1,400), no'jimal xujunumaj ri jalajoj taq k'olib'al chik ri ke'riqitaj chunaqaj wa' we jun k'olib'al ri'. Chi oxk'al jo'lajuj junab' sib'alaj xnimar utza'm che ri xo'pan k'a pa taq ri uq'ab' tinimit Saq Ulew (Huehuetenango), Neb'aj rech Q'umarkaj (Quiché) xuquje' ch'aca'p taq rech le uq'ab' tinimit Tz'alamja' (Baja Verapza). Wa' we k'olib'al Utatlán are lo ri ojer nimalajk'olib'al kech ri e mayib' Q'umarkaj (Quiché).

Iximché kriqitaj pa Tecpán pa le uq'ab' inimit B'oko' (Chimaltenango)

Wa' we k'olib'al ri' xtitaj lo pa taq ri junab' oxq'o' oxlajk'al oxib' /año 1,463), che ri xtikik pa le jun k'olib'al sib'alaj lya'nik xuqje' k'a chikaj kriqitaj wi jacha' ri ib'alaj kkib'an ri e mayib'. Ri e winaq ri ek'o pa wa' we k'olib'al ri' are lo ri e Kakchikeles, che ri wa' we e are ri' k'o kich'o'j kuk' ri e Q'umarkaj (Quiché)s. Wa' we k'olib'al ri' are lo jun tinimit ri nim ub'anik are taq xe'b'u'l ri españolib', kech ri e kakchikeles xuquje' are lo nab'e kitinimit ri españolib' are taq xe'b'u'l pa qe qalximulew.

Ixlú kriqitaj pa le uq'ab' tinimit Petén

Wa' we jun k'olib'al ri' are lo jun k'olib'al che ri e qati't qamam ri e mayib' xkikoj chech uqasaxik ronoje ri jastaq ri kkiq'axaj pa taq ri che' kb'in pwi' taq ri ja' pa taq ri kich'aca'p kikas'lemal are taq xk'is utza'm ri je'lataq jastaq.

Kaminal juyú

Wa' we jun k'oliba' ri' kriqitaj pa we qatinimit Iximulew che ri are jun tinimit ri sib'alaj nim rumal che ri xe'k'oji' e waqchuy juchuy oq'o' e winaq (50 mil personas) pa wa' we jun k'olib'al ri', wa' we tinimit ri' xtitaj pa ri kich'aca'p kik'aslemal are taq maja' kkib'an ri je'lataq jastaq. Wa' we ub'i' ri' are lo kuya ub'ixik, nimalaj jyub' kech rie kaminaqib'.

Kinal kriqitaj pa le uq'ab' tinimit Petén

Kriqitaj pa le uxukut kaj rech Xmakabatú jawje' kriqitajwi ri jalajoj taq uwach che' k'ot'i'j rech le nima' kb'ix Asul chech rech le uq'ab' tinimit Petén rech we qatinimit Iximulew. Wa' we jun k'olib'al ri' are lo xtitaj pa taq ri kich'aqa'p kik'aslemal jawje' kamaja' kkib'an ri je'lataq jastaq, wa' we jun ub'i' ri' are kuay ub'ixik chi chila' kk'iy wi ri q'aq'.

Machaquilá kriqitaj pa le uq'ab' tinimit Petén

Wa' we jun k'olib'al ri sib'alaj xnimarik pa taq ri kich'aqa'p kik'aslemal are taq xkib'an ri je'la taq jastaq. Kriqitaj pa le uq'ab' tinimit Petén rech we qatinimit Iximulew, kriqitajik chunajataq ri nik'aj taq k'olib'al chik ri kib'ina'm Cancuén xuquje' Ceibal, are lo utz kb'an opa'nem pa le k'olib'al che ri kka'mbi le b'e kik'ow pa Poptún.

Mixco Viejo kriqitaj pa le uq'ab' tinimit Petén

Wa' we jun k'olib'al ri' are lo xub'an jun tinimitri sib'alaj nim ub'anik kech ri e poqomames, che ri jawje' kriqitajwi je'alataq ja kech ri e qati't qamam, are lo b'anowinaq chi ri uxukut kaj rech le uq'ab' tinimit Petén che ri sib'alaj nim ri ub'antajik.

Naachtún kriqitaj pa le uq'ab' tinimit Petén

Kb'ixik chech wa' we jun k'olib'al ri' nimalaj tinimit rumal ri unimal, ek'o lo jalajoj taq jastaq che ri jas ri kriqitaj pa Tikal. Kriqitaj pa le uxukut kasj rech le uq'ab' tinimit Petén, wa' we k'olib'al ri' are sib'alaj xnimarik pa taq ri kich'aqa'p kik'aslemal jawje'xkib'aneije'lataq jastaq.

Naj Tunich kriqitaj pa le uq'ab' tinimit Petén

Are jun taq k'olib'al k'o chuxe' we uwach ulew, che ri xriqitaj pa taq ri junab' kajq'o' b'elejlajk'al (año 1,980) pa le uq'ab' tinimit Petén rech we qalximulew.

Nakbé kriqitaj pa le uq'ab' tinimit Petén

Are lo jun chikech ri kb'ix nima'q taq tinimit chikech rumal xuquje' ri runimal, xriqitaj lo pa taq ri junab' kajq'o' waqlajk'al lajuj (año 1,930). Kriqitaj chunaqaj ri nima tinimit rech México.

Nukum kriqitaj pa le uq'ab' le tinimit Petén

Kriqitaj pa le k'olib'al chajitalik rech Yaxhá-Nakum-Naranjo. Wa' we jun k'olib'al ri' are lo sib'alaj xnimarik pa ri kich'aa'pkik'salemal jawje' xkib'an wi je'lataq jastaq, are taq kraj jun ko'pan pa wa' we jun k'olib'al ri' xaqxu' wi kbin jun pa taq ri k'iche'laj rech ko'pan jun.

Perú Waká kriqitaj pa le uq'ab' tinimit Petén

Kriqitaj chunaqaj le nima' ub'ina'm San Pedro che ri kriqitaj pa le uq'ab' tinimit Petén rech we qalximulew. Are lojun k'olib'al che ri sib'alaj chajim junam ruk' ri jun k'olib'al chik ub'ina'm Cuenca el Mirador. Wa' we kuya ub'ixik ri b'i'aj are: Waka che ri kuya ub'ixik jun k'olib'al xuluxik.

Piedras Negras kriqitaj pa le uq'ab' inimit Petén

Ri gas ub'i' are Yo'ki'b che ri kuya ub'ixik, nimalaj okib'al. Wa' we jun k'olib'al ri' kriqitajik pa La Libertad rech Petén xuquje' are lo jun tinimit ri sib'alaj xnimarik pa ri kich'aa'p kik'aslemal jawje' xkib'anwi je'lataq jastaq.

Quiriguá pa le uq'ab' tinimit rech Izabal

Wa' we jun k'olib'al ri' are lo sib'alaj nim ri ub'anik rumal che ri keriqitaj sib'alaj k'i tz'aq xuquje' sib'alaj eq'inomab' rumal ri tob'anik kuya ri nima' ub'inam Río Motagua, che ri kuya'o kb'an ri jalajoj taq b'inem pwi' ri ja' chech taq ri ub'anik ri k'ayij. Xya k'u uq'alajisaxik chi are jun k'olib'al ri kech ri e winaq kumal ri Unesco pa taq ri junab' 1981.

Río Azul Sak Há Witzal kriqitaj pa le uq'ab' tinimit Petén

Are lo xnimarik pa ri kich'aa'p kik'aslemal ri jawje' xkib'an je'la taq jastaq, rumal ri kriqitajwi chech taq we q'ij kamik, are lo jun chikech ri k'olib'al ri xsachisax kiwach xuquje' xesaxb'i rijastaqke.

Tamarindo kriqitaj pa Petexbatún rech le uq'ab' tinimit Petén.

Are lo kb'ixik chi are lo jun k'olib'al che ri are sib'alaj nim ub'anik rumal che ri are jun wokaj ri xtaqan pakiwi' ri e nikajtaq chik, pa ri kich'aca'p kik'aslemal ri jawje' xkiba'n je'lataq jastaq.

Tikal ciudad de las voces kriqitaj pa le uq'ab' tinimit Petén

Wa' we jun k'olib'al ri' are lo chiri' ke'riqitaj ri je'la taq xuquje' nim'aq taq ja ri xkib'an ri e qati't qamam, are sib'alaj nim ub'anik rumal che ri ronojel ri kkik'ulmam ri e qati't qamam ri e mayib' chila' sib'alaj kuya uq'alajisaxik.

Topoxté kriqitaj pa le uq'ab' tinimit Petén

Wa' we jun k'olib'al ri' xtkitaj lo pa taq ri kich'aca'p kik'aslemal ri jawje' xk'is ri utza'm ri jelataq jastaq, kriqitaj pa le jun nitz' uwach ulew kriqitaj panik'aj rech le ja', ub'ina'm Topoxté.

Uaxactún kriqitaj pa le uq'ab' tinimit Petén

Nima'q taq ja kuya' uk'utik chi xaq junam ktaqik ruk' le ek'o pa Tikal, pa wa' we jun k'olib'al ri' are lo ke'riqitaj k'i taq tz'aq xuqje' nima'q taq jyub' ri kriqitaj chupam, che wa' we ri' kilik are taq kpaqi' jun pwi' ri nima laj ja ri kriqitaj pa wa' we jun nimalaj k'olib'al.

Xultún kriqitaj pa le uq'ab' tinimit Petén

Xuquje' are jun chikech ri nima'q taq tinimit are n'e k'olib'al, wa' we jun k'olib'al ri' are lo xwokotajik pa ri kich'aca'p kik'aslemal jawje' xkib'an wi ri je'lataq jastaq, wa' we jun k'olib'al ri', kamik are ketan waqlajuj kilómetros.

Yaxhá kriqitaj pa le uq'ab' tinimit Petén

Pa wa' we jun taq k'olib'a ri', kamik, are lo kriqitaj ri je'lataq jastaq ri xkib'ano xuquje' xkikojo ri e qatit' qamam xuquje' k'a kqilna ri nima'q taq jyub' che ri chajitalik.

Zaculeu kriqitaj pa le uq'qb' le tinimit Saq Ulew (Huehuetenango)

Wa' we ub'i' we jun wokaj ri' are lo keb' tzij ri wokowinaq wa', le nab'e are lo saq, che ri kuya ub'ixik saq xuqje' le ulew, che ri kuya ub'ixik ulew, che ri jewa' qas kb'ixik, tierra blanca. Wa' we jun k'olib'al ri' xuquje' kb'ix chech Chinab'ajul. sib'alaj k'o xkiban chi junamal kuk' ri e wokaj rech Nebaj rech le uq'ab' tinimit. We jun k'olib'al ri' are lo xb0an k'ax chech rumal ri tat Pedro de Alvarado pa ri junab' oxq'o' waqlajk'al job' (año 1,525), sib'alaj xya'taj k'u ri ch'oj are lo xkanaj chi ri tat Gonzalo de Alvarado rech xch'o'jin ruk ri k'amal b'e kech ri winaq ri ek'o pa wa' we ju k'olib'al ri', che ri ub'ina'm k'amalb'e Kaibil Balam.

7 RI UB'ANIK Q'ATOJ TZIJ KUMAL RI E MAYIB'

Pa we qatinimit Iximulew sib'alaj k'i ri kb'an chech ri ub'anik q'atoj tzij, k'o k'ut ri sib'alaj utz kb'an chech xuquje' k'o ri man utz taj kb'an chech, rumalla' we kilo kamik le eqachalal mayib', are ktanik ke'cha', kqab'an uj ri q0atoj tzij, rumal che ri kkib'ij chi le eq'ata taq tzij rech we qanima tinimit, man qasta je' kkib'an chech ri kichak che ri are ri b'anoj q'atow tzij.

Kqil kamik are taq jun eloq'om kchapik, ke' pa ki q'ab' ri eq'ataltaq tzij ri eloq'om chukab' q'ij ktajin kwa'kat chik pa taq ri komon, are jun winaq we xchapik are n'e maj umak sib'alaj k'ax ktzoqopixloq, sib'alaj k'ax k'uwa we jewa' kya'tajik, rumalk'ula ri e qawinaqil kkib'an wi q'atoj tzij pa kech wi jacha' ri kkib'an ri e qatit' qamam.

Kamik le e winaq kkib'ij chi man utz taj la' le kkib'an le e qawinaq, kqab'ij k'ut chi utz rumal che ri k'o usuk'um are taq kb'anik, tzij taj chi xaqxu' kb'an k'ax chech ri jun eloq'om, xa ne ruk' wa' we ri' kajawaxik chi ri winaq ksuk'ik, jacha' le kk'ulmataj kuk' le e q'ataltaq tzij we are kkitz'apij ri jun winaq ri xub'an jun k'axk'olal, xaq

xtz'api' ri', maj jas utz jastaq xb0an chech xuquje' man xk'utta choch jas k'u kub'an jun rech man kqajta chik pa le ub'anik k'axk'olal.

K'i mul kkib'ij ri e winaq che ri kkib'an ri e qawinaqil chech ri ub'anik ri q'atoj tzij man utz taj, kkib'ij lo wa' we ri' rumal che ri man kich'ob'm taj ri usuk'umal xuquje' ri ub'eyla'l, we kqilo le qas ub'anik k'ax chech jun are lo je' jas ri xk'ulmatajik are taq ri tat Pedro Alvararo xu'kamisaj ri e qqat't qamam, xu'b'an k'ax chikech maj lo rumal, maj kimak ri e qawinaqil chikech, are k'uwa' ri kb'ix man utz taj rumal che ri maj eumal che ri sib'alaj xub'an k'ax chikech xuquje' xe'b'ukamisaj. Are je' k'ut ri kkib'ij ri e winaq chech taq we 'qij ri' chi man utztaj, xa kulo man je'taj rumal che ri k'o ub'ella'l, k'o usuk'umal man xaq taj junam ruk' ri xya'tajik are taq xmaj ri kulew xuquje' ri kiq'inomal pwi' taq ri jastaq ri e qati't qamam.

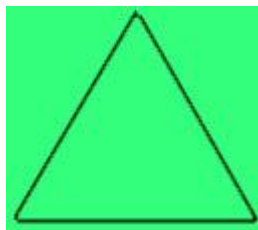
Ri e qawinaqil nab'e are lo k'o ri kino'jib'al chech ri usuk'umaxik ri jun winaq ri kub'an etzelal pa taq ri woko, komon, jacha' ri kkib'ij ri e qati't qamam, eqatat qanan, ri' ri najtir ojer are taq kchap jun winaq ri ktajin kub'an k'ax taq no'jib'al ri kb'an chech are lo ktaq chech ub'anik si' pa taq le k'iche'laj k'ate k'u ri' ktaq chech umulixik ri mes pa taq le b'e rech le komon, are taq kub'an wa' we ri', chajital rumal jun k'amal b'e rech ri komon, are k'uwa' ri kkib'an ri e qatat qanan cheh ri usuk'umaxik ri jun winaq ri masn utz taj kub'an ri komon rech xaq jeri' k'ut ksuk'i ri winaq rech xaq jeri' xuquje' ri e nik'aj taq winaq man kkib'anta wa' we itzel taq no'jib'al ri'.

Pa we qanima tinimit ek'o lo kejjib' wokaj kech winaq ri e ajwaralik che ri jalajoj taq wi ri kino'jib'al, xuquje' pa taq wa' we wokaj ri are lo ek'o chi alaj taq wokaj, rumal k'ula k'i ri no'jib'al kriqitajik, rajawxik k'ut qas kch'ob' rij, rumal che ri ek'i winaq kkib'ij chi maj wa' we jalajoj taq no'jib'al ri' pa we qatinimit xuquje' ek'o chi nik'aj ri kkib'ij chi ek'o chi nik'aj ri kkib'ij chi k'o jalajoj taq no'jib'al ne che ri k'o ku'xik xaq junam ke'cha', wa' we ri' man tzij taj, tzij lo la' chi kamik rajawaxik ri jun wokaj kreta'maj ri unozjib'al ri jun wokaj chik, xa ne ruk'ta k'uwa' we ri' xaq junab' ri jastaq kya chikech are ne' xaq junam kb'an chikilik, rumal che ri k'o wi ri uk'exb'alil chijujunal chikech taq ri no'jib'al, rajawaxik k'ut kya ri jastaq xuquje' kb'an ri jastaq kuk' taq ri jalajojtaq wokaj jacha' ri kjawataj chikech. K'i mul kya'tajik xaq junam kya chikech xuquje' kb'an chikech ri jalajojtaq wokaj, xa ne che ri man qasta je' wa' we ri', rumal k'uwa' we ri' ri e qawinaqil kkib'ij chi are ktanik chi kqab'an wi ri qech jacha' ri xkib'an kan ri e qati't qamam, rumal che ri qas are lo utz chqech ri uj jalajoj taq wokaj, jacha' le q'atow tzij kkib'an ri e qawinaqil kamik rumal che ri kub'an ri qatinimit lximulew man qasta je' xuquje' man je' taj chech taq ri jalajoj taq wokaj.

Wa' we b'anoj q'atoj tzij ri kkib'an ri e qawinaqil kamik, wa' k'o ub'anik rumal che ri are lo kik'amom kin'ijib'al chech ri xkib'an ri e qti't qamam, che ri k'o rumal ri kkib'ano, tz'ib'atalik xuquje' kb'anik, are taq kkib'an wa' we ri' are lo kkitzukurij ri utz k'aslem chikixo'l konojel ri e winaq xuquje' ri jun k'ajawan ib'.

Are lo kkib'ano rech k'o ri jun utzilal chikixo'l le oxib' wokaj che ri k'o kik'aslemal, che ri e are lo wa' we kqaya uk'utik ri':

Ajaw

Achi xuquje' ixoq

uwach ulew

Rumal k'ula' chanim kqaya uk'utik are n'e ub'ixik jask'u rajawaxik ri kb'anik, ejachin taq ri kek'oji'k jas k'u upatan ri q'atoj tzij kkib'an ri e qawinaqil, chqilampe, kqachomaj chi sib'alaj utz we kqach'ob' rij.

RI UB'ANIK RI Q'ATOJ TZIJ MAYAB'

Chi man are taj b'ita'lik

Kqab'ij wa' rumal che ri are taq kb'an jun q'atoj tzij ri tz'ib'atalik ri kb'anik chi man are taj rumal che ri qas ksolixna rij ri xk'ulmatajik rech xaq jeri' kb'an usuk'umaxik jun winaq ri xub'an jun jastaq ri man ya'taltaj ri kb'anik. Rumal xuquje' che ri kb'anna ri jun chomanik pwi' ri jun k'axa jastaq ri xb'anik rech xaq jeri' qas kb'an kwinem chech usuk'umaxik ri winaq ri man utz taj kno'jinik.

Ek'i winaq ke'k'oji'k

Rumal che ri are taq kil ri jun itzel no'jinik xya'tajik, ek'i lo ri winaq ri ke'k'oji'k chech rilik, rech kilo jas ri kkib'an chech ri usuk'umaxik ri jun winaq ri man kub'anta ri utzilal.

Una'taxik ri ub'anik ri utzilal

Pa taq le komon mayab' ronojel taq q'ij kkina'taj chi rajawaxik ub'anik ri utzilal pa ri wokaj, kn'ataxik chi man utz taj ub'anik itzel taq jastaq, rumal che ri rajawaxik ri uj ri uj winaq man kqak'ululela'jta qib' xuquje' man kqab'anta k'ax chb'itaq qib' rech xaq jeri' sib'alaj k'o ri kiko'temal chiqaxo'l.

Rumal che ri kkichomaj chi ri uk'aslemal ri winaq sib'alaj nim ri ub'anik, rumal che ri k'aslemal are:

E kakab', jacha' ne' ri k'aslemal ruk' ri kamikal are lo kkita'aqatisaj kib', le chaq'ab' ruk' le paq'ij are kkitz'aqatisaj kib'.are je' k'ut ri kik'aslemal ri e winaq are kkitz'aqatisaj kib'.

Are tz'aqatisib'al, le achi xuquje' le ixoq are kkitz'aqatisaj kib' rumal che ri jun winaq kjawataj chi jun winaq chech, rech ke'kwinik kkib'an ri kirajawaxik.

Le moch'och'enik, rajawaxik k'ut ri uj ri uj winaq man xaq taj kqab'an k'ax chib'il taq qib', rumal che we kqab'an k'ax chech jun qachalal, are lo ktajin kqab'an k'ax chech ri are xuquje' ktajin kqab'an k'ax chqech uj.

Ri rilik chi junamal, are taq kb'an rilik jun jastaq, ktana chikech konojel ri e k'olik che rilik ri jun jastaq rech qas utz kelik xuquje' rech man xaq taj e keb' oxib' kb'an kech, rech xa jeri' ri utzilal kriqik kech xuquje' konojel ri e winaq.

Ri tob'anik, konojel ri winaq ri ke'riqitaj pa ri jun komon rajawaxik kkiya kitob'anik rech kya'taj jun utzilal pa ri komon, rajawaxik kilik jas ri kb'an chech ri rilik pa ri komon rech xaq jeri' konojel ri ke'riqitaj pa wa' we jun wokaj ri' konoje kkiriq ri utzilal. Rajawaxik k'ut kb'an ri tob'anem pa taq ri wokaj, rech xaq jeri' kb'an kwinem chech unimarisaxik ri komon rech man xaq taj nik'aj ke'chakun xuquje' rech man ke'q'itaj taj.

Ri tatab'enik, rajawaxik ri uj ri uj winaq kqatana jas ri qas ub'anik ri jun jastaq rech man xaq taj kqab'ila' ri qatzij che ri wi maj ri ktob'an wi xuquje' are taq qas kqatatab'ejna are lo ktob'anik rech kilik jas ri kb'an chech ub'anik jun chak are jun jastaq chik.

RI E K'AMAL TAQ B'E RI KE'B'ANOW RI Q'ATOJ TZIJ

1. **Ri e nima'q taq winaq**, are lo e nima'q taq winaq rech ri komon che ri sib'alaj kiya'om chik ri kitob'anik pa ri kikomon.
2. **Ri Ajq'ijab'**, are lo wa' ri e winaq che ri kkib'an ri tyoxinik jacha' ri kkib'an ri e qati't qamam, kkib'an lo ri tyoxinik chikech konojel ri e jastaq ri ke'riqitaj choch we uwach ulew xuquje' choch le uwo kaj rumal che ri are yo'winaq ri uk'aslemal ri achi xuqje' ri ixoq xuquje' ke'tyoxin chech ri tikowinaq ronojel ri jastaq.
3. **Ri aj ilom**, are lo wa' ri e chuchu'ib' che ri ki'low ri ixoqib' ri kaye'm chi jun ak'al rech utz kk'oji' ri ak'al are lo kikoq jalajoq taq q'aye kunub'al rumal che ri kkichomaj chi arean sib'alaj k'o ri ub'anik ri qas qech.
4. **Ri e kunanelab'**, are lo ri e winaq ri kkikunaj jalajoq taq yab'il che ri kkikunaj ruk' taq q'ayes kunab'al.
5. **Ri ek'amal taq b'e**, are lo ri e winaq ri kkib'an ke'k'an b'e cheh uta'ik jun ali.
6. **Ri e tat nan**

7. Ri ikan

Konojel wa' we e qatat qanan ri' ri ke'k'ojik chech ub'anik jun q'ato tzij sib'alaj nima'q kib'anik rumal che ri wa' we e are man itzel taq winaq taj, are ne' sib'alaj jun utz laj no'jib'al k'o kuk'.

Man kuya taj che ri jun winaq ri kub'an q'atoj tzij che ri man utz taj ri uno'jib'al, maj ya jun no'jib'al rech utzilal ri' kuya'o.

Le kb'an chech uk'utik le b'anoj q'atoj tzij, rech man kb'anta ri k'axk'olal.

Pa we qak'aslemal chech taq we q'ij kamik ri' sib'alaj rajawaxik kb'ix chqech jas rajawaxik kqab'ano rech man kujqaj taj pa ri ub'anik ri jalajoj taq k'axk'olal, rumal k'uwa' rajawaxik xaq je' kb'ix chqech.

Ub'ixik chikech ri alaj taq nitz' ak'alab'.

Chikech ri alaj taq ak'alab' sib'alaj rajawaxik k'ut kya ub'ixik chech ri ak'al jas ri rajawaxik kub'ano rech man ktzaq taj pa ri k'axa taq k'aslemal, jawje' kkib'an wi itzel taq jastaq, rajawaxik k'ut ri Ajq'ij xuqje' ri Ajilom kkiya ub'ixik chech ri ak'al jas ri rajawaxik kub'ano xuqje' man kub'an taj.

Ub'ixik chikech ri alaj taq nima'qa taq ak'alb'.

Rajawaxik k'ut ti tat nan, rin ikan xuqje' ri e qatat qanan kkiya ub'ik chech ri ak'aljas ri rajawaxik kub'ano xuqje' jas ri man ya'tal taj kub'ano, rumal che ri ak'al we man xya ub'ixik chech jas ri kub'an, ri ak'al kub'ano ri kraj ri are, chila' k'ut kya'taj wi chi ek'o nima' taq ak'alab' che ri kkib'an ri itzel taq jastaq.

Ub'ixik chikech taq ri alab'om.

Chi ri' rajawaxik ri ek'amal taq b'e xuqje' ri e nima'q ta winaq kkiya ub'ixikchech ri ala jas ri rajawaxik kub'ano are taq kraj kuta jun ali, wa'w e alab'om ri' rajawaxik k'ut kkesaj kino'jib'al chikij ri e nima'q taq winaq, che ri sib'alaj xkib'an ri utzilal pa ri kik'aslemal.

Ub'ixik chikech taq ri ke'k'uli'k.

Rajawaxik k'ut kb'ix chkech ri e winaq ri ke'k'uli'k chi ri' k'ut kya'taj wi ri jun tz'aqatisan ib' che ri jun ala are kjawataj chech jun ali xuqje' ri ali kjawataj chech ri ala, rajawaxik k'ut ri e keb' kkib'an ri jun utzilal pa ri kachoch.

RI RAJAWAXIK KB'ANIK ARE TAQ KB'AN RILIK JUN CH'O'J

1. **Uya'ik cho mexa'**, are k'uwa' are taq kya ub'ixik chikech taq ri e k'amal taq b'e ri jun itzel jastaq xya'tajik.
2. **Unik'oxik rij**, chiri' k'ut kilna rij jas ri k'axk'olal xyatajik la kb'an tob'anem che riki are ne' man kb'an taj.
3. **Sik'inik**, are lo wa' ri ke'sik'ix ri e winaq ri xkib'an ri jun k'ax xuquje' ri xe'riqon ri k'ax ri xb'antajik, are taq ke'k'pji' wa' we e winaq kkiya k'u ub'ixikri xya'tajik, we ri k'axk'olal sib'alaj nim,ke'sik'ix k'u ri utat unan ri winaq ri xb'anow ri k'ax rech kb'an ri jun tzijonem,k'ete k'u ri' ke'chab'ex chi nima laj konojel.
4. **Utatab'exik ri tzij**, chiri' k'ut jawje' konojel kkita kib' erch kkilo jas kkib'an chech ri jun ak'axk'olalri xya'tajik, rech ke'b'opa'n pa jun ub'ella'l rech xaq jeri' kkilo jas kkib'an hcikech ri e winaq ri xe'riqow ri k'ax xuquje' ja kb'an chech ri xb'anow ri k'asx.
5. **Rilik we tzij are ne' man tzij taj**, qas kilik la tzij lo ri k'axk'olal chi xya'tajik are ne' man xya'taj taj, xaq k'ujewa' kilik we tzij, k'o lo ri kb'an chech rixb'anow ri k'ax rech man kub'anta chik.
6. **Pixab'**, chiri' k'ut are taq ri nima winaq rech ri komon kuya ri pixab' cehch ri xb'anow ri k'ax, kuya uq'alajisaxik chi ri xub'ano man utz taj are lo kuk'am jun k'axk'ola pa kiwi' ri e winaq.
7. **Nuk'um no'jib'al**, chiri'k'ut kilik jas ri rajawxik kb'anik rech wa' we jun taq k'ax no'jib'al ri' man kya'tajta chik, kb'an k'u suk'uaxik, jacha' ne' we kya keb' oxib' nojib'al chech ri xb'anow ri k'ax reh man kub'anta chik.
8. **Kuyb'al mak**, chiri' k'ut are taq ri winaq ri xub'an ri k'ax kuta kuyb'al mak cheh ri kax xub'an chikech ri e rachalal, xuquje' jawje' kuya uq'alajisaxik chi man kubanta chik xuquje kuya ub'ixik chi xuch'ob'o chi ri xub'ano man utz taj.
9. **Usachik mak**, chiri' k'ut ri e winaq ri xkiriq ri k'ax chijunamal kkilo jas kb'anchech ri k'ax xb'anchike, xuquje' kkikuy umak ri xb'anom ri k'ax, rech xa jeri' ktzalij chi ri utzilal pa ri kik'aslemal ri e winaq.

Sib'ala nim k'u ri ub'anik wa' we jun ub'anik ri q'atoj tzi ri' kecheb'alkan ri e qatit' qamam, che ri rajawaxik ri uj kamik kqachakunsaj rech man ksach taj ri qas qech, rech xuquje' xa jeri' sib'alaj kk'o'ji' ri utzilal pa le qak'aslemalxuqje pa taq le qakomn ri kuriqitaj wi.

Wuj xe'solixik chech le uwokik le wuj

**LE KE'RIQITAJ LE E MAYIB' CHECH TAQ WE Q'IJ KAMIK
WUJ RECH LE WOKOJ FLACSO-IXIMULEW (EL MOVIMIENTO
MAYA EN PERSPECTIVA: FLACSO – Guatemala)**

Wuj ri xe'solixik pa le kematz'ib', pa le kq'axan k'i jastaq chi naj chi naqaj:

<http://es.wikipedia.org/wiki/Brujos>

<http://www.monografias.com/trabajos10/maya/maya.shtml#re>

<http://www.mayavase.com/grol/grolier.html>

http://www.guatesol.ch/mayarecht_es-que.html

<http://es.wikipedia.org/wiki/Religi%C3%B3n>

http://html.rincondelvago.com/mayas_3.html

<http://www.google.com.gt/search?hl=es&q=UBICACI%C3%93N+GEOGRAFICA+DE+LOS+MAYAS+ACTUAL.&lr=>

<http://www.pixelmec.com/alimentos-organicos/Agricultura-ecologica/Tecnicas-de-agricultura-ecologica.htm>

Tat ri xta no'jib'al chech:

Pablo Puac

Rech le komon Chuatroj.